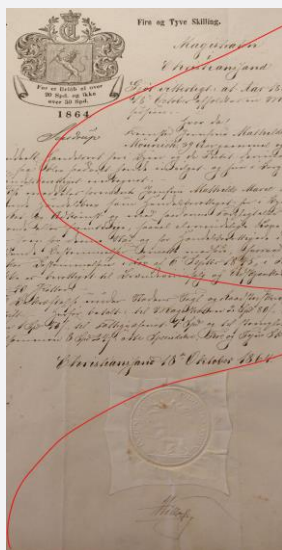

Kjønnsroller i endring?

Kvinnelige entreprenører og selvstendig næringsdrivende
i Kristiansand 1850-1910

LINE FRANSISCA HANSEN

VEILEDER
KNUT DØRUM

Universitetet i Agder, 2020

Fakultet for humaniora og pedagogikk.

Institutt for religion, filosofi og historie.

Masteroppgave i Historie

Forord

Min bakgrunn er fra kunstverden, og jeg hadde i utgangspunktet ikke planlagt å studere historie. Men livet er uforutsigbart. Plutselig var drømmejobben borte. Etter å ha fullført min bachelorgrad, satt jeg igjen med et spørsmål som ikke ville gi slipp. Hvor ble det av kvinnene? Fraværet av kvinnene i historien ledet meg til å søke på masterutdanningen.

Arbeidet med å skrive en master har vært mer enn hva jeg noen gang hadde kunnet forstille meg. Gjennom opp- og nedturer har prosessen bidratt til en utvikling for meg både på det personlige og profesjonelle plan. Jeg er takknemlig for den kompetansen jeg har fått muligheten til å erverve meg innenfor et viktig fagfelt. Når oppgaven nå skal leveres er det noen som fortjener en spesiell takk.

Først vil jeg takke min veileder Knut Dørum. Med entusiasme lyttet han til meg og konkretiserte et aktuelt tema som fanget min interesse. Hans konstruktive tilbakemeldinger og hans mantra: «Vi gønner på!» - vil jeg ta med meg videre.

Deretter takk til mine medstudenter, da spesielt Janne, Silje og Mathilde. De var til stor støtte for meg gjennom masteren. En generell takk går også til alle foreleserne i historiefaget på UiA, som på hver sin måte vekket min nysgjerrighet for faget. En takk går også til Roger Tronstad og de ansatte på Statsarkivet i Kristiansand. Deres gode kildekunnskap og velvillighet til å hjelpe, kom godt med – spesielt når jeg skulle tyde gotisk skrift.

Uten familien ville masteren ha vært utrolig tung å gjennomføre. Takk for all støtte. Spesielt takk til min største heilagjeng - mine tre barn Christopher, Hannah og Leah. Takk også til søster Mona Lisa, som tålmodig lyttet til mine begeistrede monologer om kvinnene på 1800-tallet.

En siste takk går til filosof og venn Daniel Helland, som trodde på meg når jeg tvilte. Hans gode samtaler og teknisk support, har vært uvurderlig på veien mot målet.

Til slutt vil jeg rette en «salute» til alle de kvinnene som jeg traff i kildematerialet. Gjennom livets utfordringer, inspirerte de meg med sine liv og sine valg!

Line Fransisca Hansen

Kristiansand, november 2020

Innhold

Kapittel 1: Innledning	1
1.1 Tema 1	
1.1.1 Problemstilling	2
1.2 Forskningssituasjon	2
1.3 Teoretiske begreper	5
1.3.1 Kjønnskultur	5
1.3.2 Kvinnelige entreprenører og kvinner som selvstendig næringsdrivende	6
1.4 Kilder	8
1.4.1 Borgerbrev	8
1.4.2 Rådstueprotokollen	9
1.4.3 Firmaregisteret	10
1.4.4 Handelsregistret	10
1.4.5 Stiftsamtmannen i Kristiansand. Femårsberetning om amtets økonomiske stilling, forarbeider	11
1.4.6 Folketellingene	12
1.4.7 Aviser	12
1.4.8 Privatarkiv	12
1.4.9 Oberst Karl Leewy 11 binds verk om Kristiansands bebyggelse og befolkning i eldre tid	13
1.5 Metode	13
1.6 Oppgavens avgrensning	14
1.7 Oppgavens oppbygging	15
Kapittel 2: Borgerbrev og firmaregistreringer til kvinner i Kristiansand 1850-1890/94	15
2.1 Innledning	15
2.1.1 Håndverksloven av 1839 og handelsloven av 1842	18
2.2 Borgerbrev	21

2.2.1	Enker og borgerbrev 1850-1894.....	21
2.2.2	Ugifte kvinner og borgerbrev 1850-1894.....	27
2.2.3	Årsaksforhold	33
2.2.4	Gifte kvinner og borgerbrev 1850-1894.....	40
2.3	Kvinner og firmaregistreringer i første periode 1874-1890	41
2.3.1	Byens håndverks -og handelsborgerskap i første periode.....	47
2.4	Konklusjon	48
2.4.1	Enker som entreprenører og selvstendig næringsdrivende i første periode	48
2.4.2	Ugifte kvinner som entreprenører og selvstendig næringsdrivende i første periode	49
2.4.3	Gifte kvinner som entreprenører og selvstendig næringsdrivende i første periode	50
Kapittel 3: Borgerbrev og firmaregistreringer til kvinner i Kristiansand 1890/94-1910.....		50
3.1	Innledning.....	50
3.2	Borgerbrev 1894-1908.....	51
3.2.1	Borgerbrev og gifte kvinner 1894-1908.....	52
3.2.2	Borgerbrev og ugifte kvinner 1894-1908.....	54
3.2.3	Borgerbrev og enker 1894-1908.....	56
3.3	Firmaregistreringer og kvinner i Kristiansand 1890-1910	59
3.3.1	Handelsregistre 1890.....	59
3.3.2	Kvinner og næringsliv	60
3.4	Årsaksforhold	73
3.5	Konklusjon	78
Kapittel 4: Forretningskvinner og foreningsforbindelser		80
4.1	Innledning.....	80
4.2	Foreningsutviklingens faser.....	81
4.3	Kategorisering av foreninger	82
4.4	Firmakvinner og foreningskoblinger	82

4.5	Konklusjon	89
Kapittel 5: Virkningen av kvinnelige entreprenører og selvstendig næringsdrivende i Kristiansand 1850-1910..... 89		
5.1	Innledning.....	89
5.2	Forklaringsmodeller	92
5.2.1	Forklaringsmodell en – Nød.....	92
5.2.2	Forklaringsmodell to – Selvrealisering	94
5.2.3	Forklaringsmodell tre – tradisjon	96
5.3	Strukturell endring.....	96
5.4	Konklusjon	97
Kapittel 6: Kjønnroller i endring?		
6.1	Innledning.....	98
6.2	Borgerbrev og kvinner i Kristiansand 1850-1908.....	99
6.3	Firmaregistreringer og kvinner i Kristiansand 1874-1910.....	101
6.4	Forretningskvinner i Kristiansand og deres foreningskoblinger	101
6.5	Aksjeselskap og kjønnsgapet.....	102
6.6	Konklusjon	103
Kilder og litteratur..... i		
Utrykte kilder:		
Trykte kilder:..... ii		
Nettressurser:..... iv		
Litteratur:		
Figurer og Tabeller..... viii		
Figur		
Tabell..... ix		

Kapittel 1: Innledning

1.1 Tema

30. november 1848 ble Kristiansands handelsstandsforening stiftet. I forbindelse med foreningens 100-års og 125-års jubileum, utga foreningen to bøker om handelsstandens historie i byen.¹ Publikasjonene sier ingenting om kvinnelige entreprenører og næringsdrivende innenfor handelsstanden på 1800-tallet, men det nevnes at foreningen åpner opp for kvinner, da de i 1955 tillater medlemmene å ta med sine damer til «bordets gleder» i det som ble betegnet som «et mannssamfunn». ² Publikasjonene støtter opp om en underrepresentasjon av kvinner i næringslivets historie. ³

1800-tallets Norge var et samfunn i endring. Et liberaliserende lovverk dannet overgangen mellom den liberale og byggende stat. ⁴ De nye liberale næringslovene åpnet også opp nye muligheter og dannet nye forutsetninger for kvinner til å bli selvstendige, økonomiske aktører. Likevel er det grunn til å stille spørsmål om de liberale lovendringene like mye må ses som en respons på og tilpasning til langsomme endringer i kjønnsrollemønsteret og forståelsen av kvinners kompetanseområder.

Det er lite materiale tilgjengelig om forretningskvinnene på 1800-tallet. ⁵ Mitt ønske og formål med denne masteroppgaven vil være å bidra med ny empiri og kunnskap om de kvinnelige entreprenørene og næringsdrivende i perioden 1850-1910, med søkelys på Kristiansand by. Ut fra de forskjellige markørene som borgerbrev, firmaregistreringer og variablene sosial bakgrunn, yrkesbakgrunn og sivil status, er målet å få bedre kunnskap om kvinnene og deres forretningsvirksomhet.

Videre knytter masteroppgaven an til å undersøke når, hvorfor og hvordan gjennombruddet for kvinnelig entreprenørskap og selvstendig næringsdrift kom i Kristiansand. Med dette som bakgrunn vil store deler av masteroppgaven være en dybdeundersøkelse. Denne dybdeundersøkelsen vil omfatte to områder. Det ene området er borgerbrevene fra magistraten, som ga kvinnene næringsbevillinger i Kristiansand, i perioden 1850-1908. Her vil borgerbrevbevillinger- og deres utvikling belyses ut ifra kvinners sivile og sosiale status, samt yrkesbakgrunn der det er mulig.

¹ Malterud, Olaf (1948) og Halvorsen, Helge Svein (1973)

² Halvorsen, H. S. (1973): 32

³ Larsen, Eirinn (2014): 295-297

⁴ Myhre, Jan Eivind (2015): 154

⁵ Larsen, E (2014): 296

Det andre området vil omfatte firmaregistreringer utført av kvinner, når firmaloven kom i 1874.⁶ Her vil jeg se nærmere på hva slags type firma kvinnene i Kristiansand registrerte, samt foreta en sammenligning mellom kvinner og menn som registrerte firma. Jeg vil også se på hva slags forhold det var mellom borgerbrev utskrevet til kvinner (1850-1908) og firmaregistreringene utført av kvinner (1875-1910).

For å synliggjøre kvinnene bedre, har jeg valgt, etter den individuelle borgerbrev- og firmakartleggingen, å legge fram koblinger jeg fant mellom forretningskvinner og foreningsaktiviteter. Dette gjøres for å bidra til et dypere innblikk i noen av forretningskvinnenes mentalitet.

1.1.1 Problemstilling

Å forske på historie handler mye om å peke på kontinuitet eller endring over tid. Basert på oppgavens tema som er beskrevet ovenfor, vil den overordnede problemstillingen i denne masteroppgaven være:

1. Hvem var de kvinnelige entreprenørene og selvstendig næringsdrivende i Kristiansand, i perioden 1850-1910?
2. Hvilke utviklingstrekk kan spores blant de kvinnelige entreprenørene og selvstendig næringsdrivende i Kristiansand, i perioden 1850-1910, basert på markørene sivilstatus, sosialstatus, yrkesbakgrunn, foreningsaktiviteter og næringsbevillingsstruktur.
3. I hvilken grad bidro de kvinnelige entreprenørene og selvstendig næringsdrivende i Kristiansand til en utvikling som endret kjønnsroller, og i hvilken utstrekning førte de videre etablerte forestillinger om kjønnsdelte samfunnsfærer?

1.2 Forskningssituasjon

Ifølge Gerd Mordt har den vanlige oppfatningen blant historikere vært at kvinneparagrafene i håndverks -og handelsloven fra 1839 og 1842, åpnet opp for nye muligheter for kvinner. Håndverksloven av 1839 åpnet opp for enker etter håndverksmestre som forble ugifte og var over 40 år, samt enslige kvinner over 40 år. Disse fikk mulighet til å drive enkelte type håndverk, men kunne de vise til svakeligheter og hadde ingen annen måte å tjene til livets opphold på, fikk de tillatelse også når alderen var under 40 år.⁷ Med utvidelsen

⁶ Platou, Oscar (1875): 1-4

⁷ Blom, I., Tranberg, A. & Nordisk, m. (1985): 146

av loven i 1866 kunne enker, kvinner som var skilt eller separert, og ugifte kvinner over 21 år (tidligere 25 år) drive håndverk.⁸ Handelsloven av 1842 ga enker, ugifte kvinner over 25 år og koner som levde adskilt fra sine menn, handelsrett i byene. De kunne kun drive med innenrikshandel.⁹

Mordt trekker fram hvordan liberaliseringen av lovene utover 1800-tallet har blitt tolket forskjellig. Agerholt og Blom vektla økonomiske årsaker for en voksende selvstendighet, men Sejersted mente lovene først og fremst fungerte som en ideologisk emansipasjon. Gunnar Qvist har basert seg på de svenske kvinneparagrafene når han vektla forsørgelsesproblemet til det økende antall ugifte kvinner.¹⁰

Internasjonalt har det vært flere historikere som har forsket på kvinner og næringsliv i perioden. En av dem er Alison C Kay som med sin doktoravhandling *The Foundation of Female Entrepreneurship* belyste hvordan kvinnelige entreprenører i London (1800-1870) klarte å manøvrere og forhandle mellom det offentlige rom og hjemmets private sfære. På denne måten kunne de overleve økonomisk, samtidig som de ivaretok sin sosiale status.¹¹

Et annet studie av Jennifer Aston og Paolo Di Martino *Risk, success, and failure: female entrepreneurship in late Victorian and Edwardian England* tar opp spørsmål rundt kvinners holdninger i forretningslivet i forhold til menns holdninger. De argumenterer for at kvinner handlet på samme måte som menn med tanke på forretningsstørrelsen, holdninger til å tørre å ta risikoer – og også til suksess. De forble aktive og en viktig del av den britiske, urbane økonomien. Dette utfordrer det tradisjonelle synet om at kvinnene trekker seg ut av den offentlige sfæren hvor handel og produksjon opererte - og inn i den private sfæren som «Angels of the house». Dette står også i kontrast til den tradisjonelle oppfatning om at antall forretningskvinner på 1800-tallet gikk ned i takt med deres synkende relevans i næringslivet.¹²

I Tom Ericsson sitt studie *Women, family, and small business in late nineteenth century Sweden* har han sett på tre små byer i Sverige, Sundsvall, Härnösand og Umeå. Han argumenterer for at enker og ugifte hadde en lang tradisjon for å jobbe innenfor håndverk og handel, før liberaliseringen kom. Det fantes lover som tok sosiale og økonomiske hensyn, men kvinneoverskuddet presset fram en liberalisering innenfor lovverket. Sivil status var avgjørende for tillatelse til å drive næring. Å starte egne forretninger innebar en frigjøring- og selvstendighetsprosess som ble en strategi for å unngå sosial deklassering og for å kunne

⁸ Blom, I., Tranberg, A. & Nordisk, m. (1985): 152

⁹ Blom, I., Tranberg, A. & Nordisk, m. (1985): 147

¹⁰ Mordt, Gerd (1993): 1-2

¹¹ Kay, Alison C. (2009): 134

¹² Aston, J. & Di Martino, P. (2017): 837-839, 855-856

oppretholde borgerlig status og samfunns plassering. Han pekte på at gifte kvinners motiv for å drive næring var mindre synlig, men legger til grunn at det var en måte å spe på familieøkonomien på og muligens også en frigjøringsprosess. Gifte kvinner opplevde en større forandring innenfor deres livsløp, spesielt da barn flyttet ut av hjemmet. Deres familie og samfunnsrolle var preget av forandringer som gjorde at de ofte kombinerte monotont husholdningsarbeid med forretningsdrift.¹³

Eirinn Larsen har påpekt at i den internasjonale forskningen på kvinnelige entreprenører, har det vært brukt tre underliggende forklaringsmodeller. Den ene forklaringsmodellen vektla økonomisk nød som årsak. Slik ble kvinnenens innsats tolket som desperasjon, mer enn innovasjon. Den andre forklaringsmodellen tolket kvinnenens innsats som en del av et realiseringsprosjekt. Dette gir en langt mer positiv framstilling. Den tredje og siste forklaringsmodellen baserte seg på kulturen og kvinnenens familiebakgrunn, hvor kvinnene opprettholder en familietradisjon. Gjennom sine levevilkår og livserfaringer ble disse kvinnene gitt visse forutsetninger som tilrettela på en bedre måte muligheten for å bli selvstendige næringsdrivende eller entreprenører.¹⁴

Det har vært lite forsket på kvinnelig entreprenørskap- og kvinnelig selvstendig næringsdrivende i Norge, men de siste årene har det vært en økende interesse for feltet både blant forskere og masterstudenter. Med et mangelfullt empirisk grunnlag innenfor feltet, er en sammenligning mellom kvinnelige og mannlige entreprenører og selvstendig næringsdrivende heller ikke belyst. Denne oppgaven vil bidra med å fylle inn empiri på feltet, ved å kartlegge de kvinnelige entreprenørene/ selvstendig næringsdrivende - og i tillegg gjennomføre en sammenligning mellom kvinner og menn som registrerer firma i Kristiansand.

Larsen er en som har satt søkelyset på kvinner og entreprenørskap. Hun har utvidet entreprenørskapsbegrepet til å gjelde i et større kjønnsperspektiv enn tidligere norske økonomihistorikere. Hun argumenter for at mangelfull empirisk forskning, og en patriarkalsk definisjon av entreprenørskapsbegrepet innenfor den norske økonomi- og bedriftshistorien, overser de små kvinnelige entreprenørene. Det er derfor ingen tilfredsstillende begrunnelse for å hevde, slik som blant annet Francis Sejersted har gjort, at den økonomiske liberaliseringen hadde liten betydning for fortidens forretningskvinner.¹⁵

¹³ Ericsson, T (2001): 225, 237-238

¹⁴ Larsen, E. (2012): 140-143, Kwolek-Folland A. (1998): 9, Sparks E. (2006): 56-82, S. I. Lewis (2009), Kay A. C. (2009)

¹⁵ Larsen, Eirin (2014): 288-289

Larsen utførte blant annet en undersøkelse av utstedte borgerbrev til menn og kvinner i Kristiania i perioden 1876-1911, hvor hun fant en sterk økning av borgerbrev til kvinner etter 1894.¹⁶ Hun har kategorisert mottakerne av borgerbrev ut fra kjønn, men dette var ikke en detaljert studie av disse kvinnene på et individnivå - ut fra variabler som tidligere yrkesbakgrunn, sosial bakgrunn og sivil status. I 1894 ble retten til å drive handels -og håndverksvirksomhet i lovs form utvidet til å gjelde gifte kvinner. Det synes å være rimelig å se dette som en vesentlig årsak til den sterke veksten i antall handelsbevilgninger til kvinner i Christiania, selv om Larsen ikke har undersøkt den sivile statusen til disse kvinnene.¹⁷

Med denne oppgaven vil jeg legge fram en detaljert kartlegging av forretningskvinnene, gjennom mottatte borgerbrev og utførte firmaregistreringer. Dette vil bidra til å forstå bedre i hvilken grad gifte kvinner benyttet seg av muligheten til å starte egne bedrifter, eller om den nye loven virket som generell stimulans for både ugifte og gifte kvinner til å gå inn som entreprenører/ selvstendige næringsdrivende. Jeg vil også se på lokale faktorer i Kristiansand, slik som næringsstruktur, demografisk kjønnsfordeling og bypolitikk, som kan ha virket inn på antall søknader om borgerbrev og firmaregistreringer.

1.3 Teoretiske begreper

1.3.1 Kjønnskultur

Kjønnskultur og kjønnsforståelse i praksis, er en systematisk deling mellom kjønnene som vil forekomme i alle samfunn. De skapes gjennom både en materiell og en mental struktur. Begrepet «kvinnelighet» blir som regel målt og forstått ut ifra et forhold til begrepet «mannlighet». ¹⁸ Kjønnskontrakten mellom kjønnene, forhandles gjennom kroppslige og kulturelle rammer. Dette innebærer en stor grad av valgfrihet. Blom nyanserer Hirdman sin genuskontrakt med å påpeke at kontrakten ikke gir enkeltindividet total autonomi, men åpner opp for å se nærmere på konfrontasjon og dialog mellom kjønnene.¹⁹

Larsen og Banik trekker fram i sin artikkel om kvinner, jøder og forretning rundt 1900-tallet, et sortiment av følelser som de selvgjorte kvinnene og deres omverden hadde, i møte med kvinnenes inntreden i den offentlige sfæren som økonomiske aktører. ²⁰ Et eksempel er enke

¹⁶ Larsen, E. (2012)

¹⁷ Larsen, E. (2012): 127-144

¹⁸ Kjeldstadli, Knut (1999): 97-98

¹⁹ Blom, Ida (1995): 141-142

²⁰ Larsen & Banik 2016

Marie Borgen, som drev stoff forretning. Hun beskrev arbeidet som det beste hun likte å gjøre.²¹ I en tid hvor det å jobbe utenfor hjemmet kunne ses på som et statusfall, finner man at tross «skammen» over å måtte arbeide/ forsørge, kunne gleden overvinne skammen.

Ved bruk av kjønnskultur som analysekategori kan man få en bredere forståelse av hvordan fortidens samfunn fungerte. Begrepet «kjønnskultur» blant borgerskapet og den voksende middelklassen på 1800-tallet, kan benyttes for å se på hvordan liberaliseringen av lovverket åpnet for - og presset fram en bredere forståelse og aksept av kjønnsrollene. Begrepet «kjønnskultur» defineres i denne oppgaven som kjønnsrolleforståelse - i praksis.

De økonomisk aktive kvinnene fikk mulighet for økende selvstendighet og trådte inn på nye arenaer, mens det samtidig pågikk en forsterkning av borgerskapets kvinneideal. Ved å definere - og omdefinere kvinners handlingsmuligheter som ugifte, skilte, enker og gifte - i løpet av 1800-tallet, åpnet det opp for en videre forståelse av kjønnsrollene - samtidig som det også fungerte som en skarpere avgrensning. Kjønnskulturen kunne virke polariserende, men også integrerende.

Ofte har kjønnsforståelsen blitt knyttet opp mot den offentlige og private sfæren. Skille mellom den offentlige og private sfæren kan både være unyansert og uklar, men har fått festet seg som en kjønnsmarkør.²² Selv om det kan sies å ha vært avgrensede oppgaver for kvinner og menn, bør dette tradisjonelle synet nyanseres i lyset av ny forskning, som påpeker en sterk økning av forretningskvinner som trer ut i det offentlige rom i siste halvdel av 1800-tallet.

1.3.2 Kvinnelige entreprenører og kvinner som selvstendig næringsdrivende

I oppgave vil jeg konsentrere meg om to hovedaktører: kvinnelige entreprenører og kvinner som selvstendig næringsdrivende. Kvinnelige entreprenører vil jeg definere som kvinner som etablerer og blir eiere av nye bedrifter. Kvinner som selvstendig næringsdrivende – som i allmenn betydning er kvinner som eier og driver egne bedrifter – vil naturligvis omfatte langt flere. I tillegg til kvinnelige entreprenører, kommer også kvinner som overtar bedrifter etter ektemann, familie, slektninger og andre. Med andre ord er kvinnelige entreprenører et snevrere begrep enn selvstendig næringsdrivende, men også en kategori som antyder viktige samfunnsendringer. Med begrepet entreprenørskap fanger man inn en gruppe kvinnelige selvstendige næringsdrivende som i flere tilfeller viste større initiativ, vilje og virkekraft enn kvinner som overtok virksomheter som allerede var etablert.

²¹ Larsen & Banik 2016: 353

²² Hagemann, Gro (2005): 211

Alison C. Kay har utfordret entreprenørskap som begrep: *In modern studies, an entrepreneur is increasingly recognized as someone who specializes in taking judgmental decision about the coordination of scarce resources. Building on this, Da Silva and Duguid recently argued that this means that they are not necessarily a capitalist or inventor, but rather someone who “gets things done” with an economic aim. Borrowing this broad interpretation seems very apt in application to women in business in the nineteenth century.*²³

Problemet med en slik definisjon er at den blir så vid og utflytende at alle voksne kvinner, også de som ikke har lønns- eller næringsinntekt, vil kunne bli regnet som entreprenører. En slik definisjon flytter fokuset bort fra eierskap og kontroll over økonomiske virksomheter. Det fruktbare med begrepet entreprenørskap i vanlig betydning er at det kaster lys over kvinner som viste en ny økonomisk adferd som pekte mot større grad av økonomisk og sosial likestilling, i tråd med kvinneforeningenes mål og programmer. Økende antall kvinnelige entreprenører, men også vekst i antall kvinnelige selvstendig næringsdrivende generelt, vitner om at et nytt syn på kvinnerollen og at kvinnens samfunnsfunksjoner og kompetanse var i ferd med å vinne fram i møte med gamle normsystemer.

Kritikken mot begrepet entreprenørskap har vært at det anvendt på 1800-tallet skjuler og ikke registrerer kvinner som var aktive i familiebedrifter, da disse sto i mannens navn og var eid av ham. Følgelig blir kvinner underrepresentert i materialet. Flere forskere har hevdet at begrepene «entreprenører» og «entreprenørskap» er bestemt ut fra patriarkalske samfunnssystem der mannen skulle være familiens overhode og ha eierkontroll, og derfor ikke fanger opp mer bredt fenomenet med aktive økonomiske kvinner.²⁴ Til forsvar for entreprenørskapsbegrepet må det sies at det kan være en inngang til å kartlegge hvordan det patriarkalske systemet ble svekket mot slutten 1800-tallet, i takt med at mange kvinner ble eiere av egne bedrifter og kunne betegne seg som gründere, som tidens ord for entreprenører, og som selvstendige næringsdrivende.

Etter min mening må nettopp hensikten med å studere kvinnelige entreprenører og næringsdrivende, være å vise at kvinner på slutten av 1800-tallet brøt ut av patriarkalske rammer og skaffet seg både formelt og reelt eierskap til nye bedrifter som de reiste. På den måten brøt de med norm- og verdisystemer og utfordret kjønnskulturer og kjønnsrollene.

²³ Kay, Alison C. (2009): 124

²⁴ Larsen, Eirinn (2014): 269-270

1.4 Kilder

I denne masteroppgaven har hovedtyngden av mitt kildemateriale vært basert på borgerbrev, rådstueprotokoller, firmaregisteret, handelsregisteret og aviser. Utover disse kildene har folketellingene, Diskusjonsforeningens privatarkiv og Oberst Karl Leewy sitt 11 binds verk om *Kristiansands bebyggelse og befolkning i eldre tid*, fungert som tilleggskildemateriale. I tillegg til kildemateriale har diverse sekundærlitteratur blitt benyttet og står oppført under litteraturlisten.

Før jeg går igjennom mitt kildemateriale vil jeg nevne at det har vært en generell utfordring å lese kildemateriale fra 1800-tallet, da mye var skrevet med gotisk håndskrift. Det var også en utfordring å tyde den enkeltes håndskrift, da ikke alle var like flinke til å utføre håndskriften.

Selv om mitt ønske har vært å se kvinnene fra et nedenfra og opp perspektiv, har de fleste av kildene mine kommet fra øvrighetens kildemateriale. Det er derfor gjennom et ovenfra og ned perspektiv, jeg har prøvd å trekke kvinnene fram fra historien.

1.4.1 Borgerbrev

Borgerbrevene var en ordning for handel og håndverksnæringen i byene og går tilbake til 1600-tallet. Man kunne få handelsborgerskap, håndverksborgerskap eller skipperborgerskap. Ordningen avvikles for handels og håndverksnæringen på begynnelsen av 1900-tallet. Skipperborgerskapet ble avviklet først i 1958.²⁵

Borgerbrevene utgjør en vesentlig del av mitt kildemateriale for perioden 1850-1908. Borgerbrevene ble utstedt av magistraten til kvinner og menn. Disse ligger bevart på Statsarkivet i Kristiansand. Jeg valgte å fysisk gå igjennom hvert av disse borgerbrevene fra 1850-1908. Selv om dokumentet hadde samme stempel og samme underskrift av magistrat, kom det tydelig fram hvor forskjellige de var vektlagt for menn og kvinner. Kvinnenes fulle navn ble som regel ført inn, men enkelte steder omtales de som kun «enke etter» mannens navn og tittel. De identifiseres med sivil og sosial status på nesten samtlige borgerbrev. Dette er knyttet opp mot yrkene til fedre, ektemenn eller avdøde ektemenn. Oppsigelse med påfølgende informasjon har blitt skrevet inn i etterkant, ved innlevering av borgerbrevet til magistraten. Kvinnene får borgerbrev med handels eller håndverksbevilling. Det omtales som borgerbrevet med «handelsbrev» eller «handelsberettiget» fra 1850-1877. Etter 1877 brukes kun betegnelsen

²⁵ Mykland, Liv (2005): s 324

«handelsbrev». Fra 1894 skifter betegnelsen på selve borgerbrevet, til «næringsbrev på handel». Da disse forskjellige betegnelsene kan virke forstyrrende, har jeg valgt å bruke fellesbetegnelsen «borgerbrev» i denne oppgaven.

Mennene som får borgerbrev, blir ikke oppført med alder eller sivilstatus. Deres yrke blir som regel ført inn på brevet. De får innskrevet borgerskap som f. eksempel handelsborger eller håndverksborger, mens kvinner får borgerbrev med «handelsberettigelse» eller «baker- og slakter bevilling». Når det gjelder håndverksborgerskap spesifiseres yrket for mennene. Borgerbrevene opplyser i motsetning til kvinnene, ikke om mennenes sivile status.

Borgerbrevsamlingen omfatter ikke alle borgerbrev som ble utskrevet av magistraten. Kun de som ble bevart og returnert tilbake magistraten. De gir allikevel mer utfyllende informasjon enn kun innregistreringen i Rådstueprotokollen.

Ikke alle næringene fanges opp via borgerbrevordningen. I noen næringer var det ikke påkrevd bevilling, som for eksempel torgkoner og handel med «fedevarer». Det vil si mat med høyt fett innhold. Denne gruppen befinner seg derfor i en slags grå sone hvor deres bidrag ikke blir registrert i det offentlige. Disse faller derfor utenfor denne oppgaven, men jeg vil komme tilbake til dette i neste kapittel.

Ingen av borgerbrevene var digitaliserte, men ligger fysisk oppbevart på Statsarkivet i Kristiansand. Ved å holde disse papirene i egne hender, se på kommentarer, håndskrift, magistratens signatur og stempel, papirkvalitet og papirforfall, samt den enkelte kvinnes signatur - ga de en ekstra nærhet til kildematerialet.

1.4.2 Rådstueprotokollen

Rådstueprotokoll nr. 11, 12, 13 og 14 som ligger oppbevart på Statsarkivet, dekker årene 1839-1913. Disse protokollene registrerte blant annet alle borgerbrevene som ble utskrevet at Magistraten. De utfyller derfor der hvor borgerbrevet fysisk har forsvunnet fra kildene. Rådstueprotokollen dokumentere ut ifra hva myndighetenes ønske/ behov om dokumentasjon. Det de ikke viser, er om det var mange kvinner som søkte om borgerbrev og fikk avslag. Her har jeg ikke funnet noen dokumentasjon i Rådstueprotokollen. Da oppgaven ble satt til tidsperioden 1850-1908, må det også tas høyde for at det fantes kvinner før denne perioden, som hadde borgerbrev og som var aktive i oppgavens tidsrom.

Rådstueprotokollene er ikke digitalisert, men ligger fysisk på Statsarkivet i Kristiansand.

1.4.3 Firmaregisteret

Firmaregisteret kom i 1875 og delte de som var pliktig til å registrere firma inn i tre grupper. Om man hadde borgerbrev, betød det ikke at man automatisk var pliktig til å registrere eget firma. Firmaanmeldelsesprotokollen hadde kolonner for forretningsnavn, hva slags forretning som skulle drives, anmeldelsesdato og hvem som hadde underskrevet anmeldelsen, hvem som var ansvarlig/ innehaver og hvem som hadde myndighet til å underskrive i firmaets navn. Dette registeret skulle inneholde en tredeling av firmaene innenfor klasse A, B og C.²⁶

Klasse A: enkeltmann som ikke benyttet sitt eget navn på firmaet - eller med sitt eget navn på firmaet med et tilleggsnavn som antydde interessentskap.

Klasse B: ansvarlig selskap hvor det ble brukt et annet navn enn samtlige eieres navn, eller et tillegg som antydde interessentskap.

Klasse C: uansvarlig selskap.²⁷

Firmaregisteret påla firmaene å føre handelsbøker.²⁸ Registeret gav i motsetning til Handelsregisteret som kom i 1890, en beskrivelse av hva slags forretningsdrift kvinnene skulle drive. Dette bidro til et tydeligere bilde av forretningskvinnene, men de presenteres ut ifra myndighetenes krav om offentlighet. Det registreres med andre ord noe som er - og ikke fraværet av noe. Adressene var ofte innført i firmaregisteret, sammen med den påkrevde informasjonen. Dette viste at flere av disse kvinnene arbeidet i samme gate.

Jeg benyttet meg av Firmaregisterprotokollen og firmameldingene som fysisk er oppbevart på Statsarkivet i Kristiansand.

1.4.4 Handelsregistret

Handelsregistre i 1890 avløste firmaregisteret av 1874. Det skulle ikke lenger være et firmaregister, men et selskapsregister. Registreringene ble fortsatt delt inn i klasse A, klasse B og klasse C. Det nye var at de nå fikk hver sin protokoll hos magistraten.²⁹ Firmainndelingen ble også endret noe idet nye handelsregistret.

Klasse A: Firma for enkelt personer, ansvarlige selskaper, kommandittselskaper og kommandittaksjeselskaper.

²⁶ Platou, Oscar (1875): side 63

²⁷ Mykland, Liv (2005): 325

²⁸ Beichmann, F. (1890): 105

²⁹ Beichmann F. (1890): 33

Klasse B: Aksjeselskaper.

Klasse C: Andre selskaper med begrenset ansvar.³⁰

Når det gjaldt klasse A firma anmeldelse, var kravet foruten firmaets navn, «hans fulde navn og bopæl, forretningens almindelige beskaffenhed og den kommune, hvor forretningskontoret finnes.»³¹ Tanken var at man skulle ha en nærmere individualisering av innehaver og derfor oppgi bopel samtidig. Det gjorde det lettere å komme i kontakt med vedkomne, om nødvendig. Denne individualiseringen kom også til syne i registreringen, da det spesifiseres sjeldnere kvinnenens sivile status i firmaregistreringene. Dette var ikke praksis for borgerbrevene som ble utstedt til kvinner på den samme tiden. Der viste rådstueprotokollen at det hovedsakelig oppgis kvinnenens sivile status.

En mulig tolkning av dette kan være at individualiseringstanken i handelsregisteret, bidro juridisk til å styrke en selvstendigjøring av kvinners stilling i samfunnet. Deres handel - og håndverksrettigheter var tidligere koblet opp mot deres sivile status. Det kommer ikke til syne i handelsregisteret.

Handelsregisterets med sin nye praksis, kan ses i lys av moderniseringsprosessene som samfunnet gikk igjennom på 1800-tallet. Et samfunn som beveget seg bort fra husholdningsøkonomien - og over til en økende markedsøkonomi. Handelsregistret ble en viktig kilde når jeg skulle foreta en sammenligning mellom kjønnene, da materialet viste et tydelig kjønnskilte i hva slags firma kvinner og menn registrerte. Jeg har benyttet meg av Handelsregisterets protokoller som fysisk er oppbevart på Statsarkivet i Kristiansand.

1.4.5 Stiftsamtmannen i Kristiansand. Femårsberetning om amtets økonomiske stilling, forarbeider

Disse femårsberetningenes forarbeid er fra (1841-1860), (1861-1865), (1866-1870) og (1886-1895). De ligger oppbevart på Statsarkivet i Kristiansand. De gir et innblikk i næringslivet i byen, sett fra myndighetenes side. De viser forskjellige årsaker som påvirket byens økonomi. Gjennom forarbeidene vises også utviklingen av næringer over tid. Samt samarbeidet mellom hovedstaden og stiftsamtmannen i en tid hvor byråkratiet er i utvikling. Det kommer også tydelig fram at det er fra stiftsamtmannens side, ikke viktig å påpeke noe ut ifra et kjønnsperspektiv. Det er næringene som er viktige.

³⁰ Mykland, L. (2005): 330

³¹ Beichmann F. (1890): 56

Forarbeidet til femårsberetningene er ikke digitalisert. De ligger fysisk på Statsarkivet og bærer preg av tiden som har passert, siden de ble skrevet ned.

1.4.6 Folketellingene

Da denne oppgaven har vektlagt de bevillingene som ble gitt via borgerbrev og firmaregistreringer, har folketellingene som inkluderte Kristiansand by i 1865, 1875, 1885, 1891, 1900 og 1910 fungert som en støttefunksjon. De har bidratt til en generell informasjon om befolkningsveksten- og sammensetningen. Samt tilleggsinformasjon om enkeltindivider. Når det går ti år mellom hver folketelling fanger ikke disse folketellingene nødvendigvis opp for eksempel utstedte borgerbrevbevillinger, da mange borgerbrev hadde en mindre varighet enn ti år og kan ha blitt påbegynt og avsluttet før neste folketelling.

Folketellingen er digitalisert og finnes på www.digitalarkivet.no

1.4.7 Aviser

En viktig kilde for å finne noe tilleggsmateriale om disse kvinnene i oppgaven, var avisene. De inngår under trykte kilder og representerer ikke i utgangspunktet kvinnene stemme. Avisene kan ses på som et offentlig talerør og preges i større grad av menn som ytret seg, enn kvinner. Avisene utgis med redaktør og myndigheters godkjennelse. De representerer ofte holdninger i samtiden, som søkte å påvirke og kontrollere informasjon og nyheter. Da det er hovedsakelig gjennom annonsering av møtevirksomhet og basarvirksomhet som danner kildegrunnlaget i oppgaven, er avisenes verdigrunnlag og ideologi mindre til stede. Man må allikevel ta høyde for at de kan påvirke vinklingen av både omtale og annonsering i publikasjonene, samt tillatelse til annonsering. De kan derfor ses på til en viss grad som en subjektiv kilde i motsetning til registrene som hadde større grad av objektivitet.

Avisene er digitalisert og kan finnes på Nasjonalbibliotekets nettside, www.nb.no

1.4.8 Privatarkiv

Jeg har benyttet meg av ett privatarkiv i denne oppgaven. Det er «Diskusjonsforeningen» sitt privatarkiv som er levert til Statsarkivet i Kristiansand. Foreningen som ble stiftet i 1896 var av privat karakter og skulle arbeide for kvinners rettigheter. Foruten de faktiske hendelsesforløpene som oppstart, styremedlemmer, møtereferat og annet faktisk informasjon, gir arkivet et subjektivt bilde av kvinnenenes perspektiv og mentalitet. Deres kampvilje og deres pågangsmot som kommer til syne gjennom tekster, foredrag og sanger, viste

hvordan de så på seg selv og sin samtid. Det var overraskende mye humor som dukket opp i diverse tekster. Når Ragna Nielsen i samsvar med Aasta Hansteen avslutter et jubileumstelegram til «Diskusjonsforeningen» i Kristiansand med å profitere at «manden vil utryddes i neste generasjon», er det tydelig at humoren tok en stor plass, midt oppi det alvorret de stod i.³²

Denne subjektive kilden viser et motsatt perspektiv enn de offentlige kildene. Den viser et nedenfra perspektiv som belyser noe av kvinnes mentalitet. Når man forsker og undersøker diverse kildematerialet kan den «menneskelige» faktoren ofte forsvinne, men gjennom et privatarkiv som dette kommer menneskene i større grad til syne, via sin egen «stemme».

1.4.9 Oberst Karl Leewy 11 binds verk om Kristiansands bebyggelse og befolkning i eldre tid

Verket tar for seg hver gate i Kristiansand by og disse bindene ble utgitt mellom 1956-1985. De er basert på 29.400 kort med henvisninger som er tilrettelagt og bearbeidet av Mag. Art. Marit Ljøstad Mørck - samt støtte og assistanse fra Statsarkivet i Kristiansand og statsarkivar Laurits Repstad. Leewy utfyller faktiske forhold med hver eiendom som er beskrevet gate for gate, med beretninger og gjenfortellinger som er ment å «ta leseren med på en historisk spaseretur gjennom Kristiansands gater». Denne kilden er sekundær litteratur som baserer seg på offentlig dokumenter og muntlige kilder.

Jeg har benyttet meg av verket, som en tilleggskilde om personer i min oppgave eller relatert til personer i min oppgave. Selv om de 11 bindene har dokumenter faktiske forhold, er kilden også preget av en subjektiv framstilling gjennom Leewy sin presentasjon. Jeg har valgt å bruke verkene da de menneskeliggjør noen av personene i oppgaven, i langt større grad enn det de offentlige registrene gjør.

1.5 Metode

I denne oppgaven har jeg benyttet meg av kvantitative, kvalitative og komparative metoder. Stor deler av oppgaven har bestått i å kartlegge kvinnelige entreprenører og selvstendig næringsdrivende over lang tid. Ved å bruke en kvantitativ metode gir det et godt oversiktsbilde av en samlet gruppe eller grupper. De forskjellige gruppene av kvinner som mottok borgerbrev, kvinner som registrerte firma og menn som registrerte firma, har gjennom denne kvantitative metode gjort det mulig å ha et likt sammenligningsgrunnlag. Gjennom den

³² Diskusjonsforeningen (1921. 11. april): Det norske Rikstelegram, fra Ragna Nilsen, Privatarkiv, Statsarkivet Kristiansand

komparative metoden avdekkes likheter og ulikheter. Dette kom spesielt godt til syne i sammenligningen mellom kvinner og menn som registrerte firma.

Kvantifiseringen kan også bidra til å vise et omfang og forskjellige utviklingstrekk som synliggjøres gjennom metoden. Den kan med andre ord både bekrefte og/ eller avdekke et mønster. Dette er med på å fastlegge mer presist både kontinuitet og forandring over tid. Gjennom tall, tabeller og grafer kan empirien framstilles på en klarere og muligens mer tillitsfull måte, for leseren som skal sette seg inn i forskningen.

Alt kan ikke telles, så den kvantitative metoden er egnet til å fange opp det som er, ikke nødvendigvis fraværet av noe. Å tallfeste menneskeliv kan beskrives som en abstraksjon, da for eksempel et statistisk gjennomsnitt viser ikke et menneskeliv. For å gripe nærmere fatt i et menneskeliv kan ikke den kvantitative metoden stå alene, men må kombineres med en kvalitativ metode.

Den kvalitative metoden bidrar til å gå i dybden av materiale. Gjennom bruk av avisannonseringer, foreningskoblinger og privatarkiv kan man tolke kildene gjennom en hermeneutisk tilnærming. Man søker å få fram meninger og mentalitet, gjennom kvinnenes foreningsaktiviteter og privatarkiv. Dette framstiller kvinnene i oppgaven med mer «kjøtt og blod», ikke bare rene fakta. Det er allikevel nyttig å minne seg selv på at denne metoden kan innebærer en sterkere subjektiv tolkning av kildene, enn hvordan de offentlige registrene tolkes.

1.6 Oppgavens avgrensning

Oppgaven har som mål å undersøke kvinnelige entreprenørene og selvstendig næringsdrivende i en by på 1800-tallet. Valget falt på Kristiansand, da jeg har tilhørighet til byen. Perioden var i utgangspunktet satt fra 1865-1910 da både samfunnet og kvinners rettslige forhold går igjennom store forandringer i perioden. Folketellingene ble utført i denne perioden og kunne bidra som en viktig støttefunksjon til kilde materialet. Gjennom arbeidet med kildene ble det tydelig at perioden måtte utvides, for å få fram den forandringen som skjedde over tid. Perioden ble derfor utvidet til 1850-1910.

Jeg har valgt å avgrense undersøkelsen til kvinner som mottok borgerbrev og firmaregistreringer i perioden 1850-1910, da disse kvinnene gjennom bevillingene blir målbare, offentlig, økonomiske aktører. Det vil derfor være kvinner som drev med handel, hvor næringsbevillinger ikke var påkrevd, slik som for eksempel torgkoner. Disse vil falle utenfor oppgavens område da deres bidrag er vanskeligere å dokumentere. Oppgaven fanger heller ikke opp kvinner som mottok borgerbrev før 1850 og som var aktive i oppgavens periode. Det vil

derfor være noen kvinner som uteblir fra empirien, men kildemateriale kan allikevel ses på som representativt for oppgavens formål.

1.7 Oppgavens oppbygging

Denne oppgaven består av seks kapitler. Foruten et innledningskapittel, vil oppgaven omhandle tre empirikapitler. Disse er kapittel to, tre og fire. I kapittel to og tre presenteres hovedtyngden av kildemateriale. Disse to kapitlene deler perioden inn i to hovedperioder. Kapittel 2 omhandler perioden fra 1850-1890/94. Kapittel tre omhandler perioden fra 1890/94-1910. Kapitlene gjør en dybdeundersøkelse gjennom å kartlegge kvinner som mottok borgerbrev fra 1850-1894 og 1894-1908 - og kvinner som registrerer eget firma fra 1875-1890 og 1890-1910. Kvinnene kategoriseres gjennom sivil og sosial status, varighet på bevillingene, samt hvordan type borgerbrev og firma de registrerer. Kapittel tre tar også opp en komparasjon i firmaregistreringene mellom kjønnene. Kapittel fire er det siste empiriske kapittelet og ser nærmere på koblinger mellom kvinnene i oppgaven og humanitære, religiøse og politiske foreninger. Kapittel fem er et virkningskapittel. Det vil drøfte hvilke virkninger de kvinnelige entreprenørene og selvstendig næringsdrivende hadde på det etablerte kjønnsrollemønsteret og kjønnskulturen, både nasjonalt og lokalt. Oppgaven avsluttes med et konklusjonskapittel som sammenfatter oppgavens funn basert på empirien presentert - og besvarer problemstillingen stilt i innledningskapittelet.

Kapittel 2: Borgerbrev og firmaregistreringer til kvinner i Kristiansand 1850-1890/94.

2.1 Innledning

I løpet av 1800-tallet gjennomgikk det norske samfunnet store endringer. Som en del av disse endringene gikk man gradvis over fra det som har blitt betegnet som en familieøkonomi eller husholdningsøkonomi, mot en forbruker og markedsøkonomi. Noe av dette kan gjenspeiles i et voksende forbrukersamfunn. Det private forbruket i Norge økte fra tre til fire ganger per person i perioden 1850-1913 og utgjorde en økning fra 210 millioner kroner til 1355 millioner kroner.³³ Myhre påpeker at de nye næringslovene som kom på 1800-tallet, gav større næringsfrihet og dannet en overgang mellom den liberale og den byggende stat. Blant de nye

³³ Myhre, Jan Eivind (2015): 109-111, 127, 206

næringsfrihetene er håndverksloven fra 1839 og handelsloven fra 1842 blitt sett på som et gjennombrudd for en liberaliserende næringspolitikk, som beveget seg bort fra et næringsliv bundet til privilegier. Den økende næringsfriheten var ment til å bidra til økonomisk entreprenørskap.³⁴

De to lovenes kvinneparagrafer ble starten på nye næringsfriheter også for kvinner.³⁵ Som en del av den eldre familie -og husholdningsøkonomien hadde kvinner alltid jobbet og bidratt til familiens levebrød, men disse nye næringslovene ga kvinner en større mulighet til å delta i den voksende markedsøkonomien. Deres kompetanse ble i økende grad synlig og målbar, gjennom etablering av egne firma. De kunne som selvstendig næringsdrivende eller entreprenører, delta i det offentlige rom og samtidig opprettholde mange av de tradisjonelle funksjonene som kvinner hadde hatt innenfor mat, klær, pleie og omsorg.

Dette kapittel er ett av tre empirikapitler som skal undersøke nærmere de kvinnelige entreprenørene og selvstendig næringsdrivende i Kristiansand, fra 1850-1910. Kapittelet vil først omhandle de kvinnene som mottok næringsbevillinger gjennom utstedelse av borgerbrev fra 1850-1894. Kapittelet vil deretter se nærmere på de kvinnene som registrerte firma da firmaloven kom i 1874 og fram til handelsregistret blir en realitet i 1890. Periodeinndeling for dette kapittelet er basert på de borgerbrev - og firma registreringene jeg har kartlagt ut ifra borgerbrev, rådstueprotokoller og firmaregisteret på Statsarkivet i Kristiansand. Registrene viste tydelige forandring i 1890 da handelsregisteret kom og i 1894 da gifte kvinner fikk rett til å få borgerbrev med handelsrettighet. Forandringene gjaldt både innenfor kvinnes sivilstatus og antall registreringer. Kapittelet vil på bakgrunn av disse registreringene, begrense første periode fra 1850 og fram til 1890/94. Denne første perioden strekker seg over 43 år mens den andre perioden fra 1890/94-1910 strekker seg over 20 år. Den første perioden kan på tross av en viss kontinuitet i antall registreringer, vise til en forandring når det gjaldt kvinnes sivilstatus og sosiale tilhørighet. Tre hovedspørsmål vil stå sentralt for i kapittelet.

1. Hvem var de kvinnelige entreprenørene og selvstendig næringsdrivende i Kristiansand som mottok borgerbrev og registrerte firma, i perioden 1850-1890/94?
2. Hvilke utviklingstrekk kan spores blant de kvinnelige entreprenørene og selvstendig næringsdrivende i Kristiansand i perioden 1850-1890/94, basert på markørene sivilstatus, sosialstatus, yrkesbakgrunn, foreningsaktiviteter, borgerbrev og firmaregistreringer?

³⁴ Myhre, J E (2015): 154

³⁵ Mordt, Gerd (1993): 1

3. Hvilken årsaker kan ligge til grunn for periodens utviklingstrekk blant de kvinnelige entreprenørene og selvstendig næringsdrivende i Kristiansand?

Av de rundt 287 kvinnene som mottok borgerbrev fra 1850-1908, var 140 av de fra første periode 1850-1894. De fleste stod oppført med sivil status. Kun 19 av de 140 kvinnene hadde ukjent sivil status. Enkene stod registrert som den gruppen med flest borgerbrev i begynnelsen av perioden, men jeg vil vise at gjennom et lovverk som gradvis åpnet opp større økonomiske muligheter for ugifte kvinner, overtok de ugifte kvinnene og ble den dominerende gruppen av kvinner som får borgerbrev. De forble den størst gruppen helt fram til 1894, da gifte kvinner fikk rett til å motta borgerbrev på handel og håndverk.³⁶ De gifte kvinnene var nesten helt fraværende i første periode.

De aller fleste kvinnene som fikk borgerbrev, fikk rett til å drive handel. Kun noen få kvinner fikk slakter eller baker bevilling, men selv da brukes betegnelsen «handelsberrettigelse». Ingen borgerbrev på håndverk ble utstedt til kvinner i Kristiansand for perioden. Larsen har påpekt at håndverksloven av 1839 ble brukt av 1880 årenes borgerlige kvinnesaksbevegelse som et utgangspunkt for reformer som kom kvinner til gode, selv om det i virkeligheten ikke var noen sammenheng. Hun mente loven ble stående som et symbolsk utgangspunkt.³⁷ Ut ifra den kartleggingen jeg har gjort kan det virke som om håndverksloven fra 1839 heller ikke fikk stor betydning for kvinnene i Kristiansand, da ingen kvinner mottok borgerbrev på håndverk.

Når det gjaldt inndelingen av kvinnene som selvstendig næringsdrivende eller entreprenører, kan hovedtyngden av kvinnene betegnes som entreprenører. Selv blant enkene var det de færreste som overtok etter ektemannens yrke og ble selvstendig næringsdrivende. Dette var ikke tilfelle blant de enkene som registrert firma etter at firmaloven kom i 1874. De fleste enkene som registrert seg i firmaregisteret, gikk inn i ektemennenes firma. Overraskende mange av enkene var å finne i store og betydningsfull firmaer i Kristiansand. Der hvor borgerbrevene i første periode 1850-1894 viste de ugifte kvinner som den største registrerte gruppen av kvinner, var det i firmaregisteret for perioden 1874-1890 enkene som dominerte. De gifte kvinnene forble fraværende også i firmaregistreringene.

I kapittelets hoveddel vil jeg først si noe om hvilken betydning håndverksloven fra 1839 og handelsloven fra 1842 fikk for kvinners næringsmuligheter, samt peke på noen vesentlige forskjeller mellom de to lovene. Deretter vil jeg gå igjennom borgerbrevene som ble utstedt til

³⁶ Blom, Ida og Tranberg, Anna (1985): 147

³⁷ Danielsen, Hilde., Larsen Eirinn., Owesen, Ingeborg W. (2015): 51

kvinnene, etterfulgt av firmaregistreringene som kvinnene stod oppført i. Ut ifra deres sivile status, alder og sosial status vil jeg kartlegge kvinnene og den utviklingen som skjer for perioden, samt drøfte nærmere noen mulige årsaker for utviklingen.

2.1.1 Håndverksloven av 1839 og handelsloven av 1842

Den første av flere liberaliserende håndverkslover kom i 1839.³⁸ For kvinnene betydde liberalisering av håndverksloven følgende:

- Paragraf 41: Enker etter håndverksmestere fikk rett til å drive håndverk, så lenge hun forble ugift. Denne enkeretten kan ses på som en pensjonsordning. Separerte og skilte kvinner mistet retten til å fortsette mannens håndverk.
- Paragraf 48: Noen håndverk skulle være åpent for alle. Det ble kategorisert som en gren av husfliden. Husflidsarbeid kunne alle kvinner drive, men arbeidet måtte fortsatt utføres alene uten drenger eller svenner.

Husflidsarbeid gikk under sysler som kvinner allerede gjorde hjemme, slik som veving, syng av barn - og kvinneklær, lagning av pynt, baking av grovt brød, ølbrygging og lysstøping.

- Paragraf 49: Enker og ugifte fikk rett til å drive håndverk om de var over 40 år eller led av svakelighet som medførte at de ikke kunne livnære seg på andre måter. De måtte bevise dyktighet i håndverket og måtte drive alene uten drenger eller svenner.

Håndverkslovens kvinneparagrafer opprettholdt gammel praksis, men praksisen ble nå forankret i lovverket. En annen forandring fra tidligere, var kravet om å søke kongen om bevilling ved behovsprøving. Fra nå av ble det en administrativ forenkling da søknaden gikk til magistraten som i samråd med formannskapet, gav bevilling til kvinnene. Håndverksloven ble fortsatt basert på behovsprøving for kvinnene.³⁹

I 1860 kom loven om utvidet rett til å drive håndverksdrift for «fruentimmer». Den slo fast at alle ugifte kvinner over 25 år, enker, skilte kvinner eller kvinner hvis menn hadde forlatt dem, kunne drive håndverksdrift om de kunne vise til to personer som gikk god for deres dyktighet.⁴⁰

³⁸ Blom, I. & Tranberg A. (1985): 146

³⁹ Mordt, G. (1993): 122-123

⁴⁰ Blom, I. & Tranberg A. (1985): 151

Den neste loven som kan sies å ha påvirkning på kvinners næringsmuligheter, var handelsloven som kom i 1842. For kvinnene betydde liberalisering av loven:

- Paragraf 2: Enker, ugifte og koner som levde adskilt fra sine ektemenn, fikk rett til å drive handel i byene.
- Paragraf 3: Enker, ugifte og koner som levde adskilt fra sine ektemenn, måtte være over 25 år og myndige i henhold til kongelig bevilling.

Denne loven ble senere forandret i den nye håndverksloven som kom i 1894. Da ble det gitt like betingelser for menn og kvinner til å oppnå handelsbrev og håndverksbrev uavhengig av sivil status.⁴¹ Håndverksloven av 1894 vil jeg komme nærmere tilbake til i kapittel tre.

Handelsloven var en gjennomgripende lov som brøt radikalt med de gamle reglene. Den opphevet klasseinndelingen av handelsborgerne og det ble nå enklere å få handelsborgerskap, selv om det fortsatt var begrenset til byene. Kvinnene som fikk adgang til å drive handel, burde ifølge komiteen som behandlet lovforslaget, ses på som å være «i Besiddelses af naturlig Indsigt og Aandskraft til at fortaa en noget mere sammensat Virksomhed (...) uagtet Lovgivningen hos os gennem Aarhundreder saa mægtig havde bidraget til at svække Qvindens Selvstændighedsfølelse, Bestemmelsesevne og Virkekraft.»⁴²

Den liberale handelsloven skilte allikevel mellom kvinner og menn. Mennene fikk i loven betegnelsen «handelsborgerskap» mens kvinnene fikk betegnelsen «handelsberettiget». Borgerskapsbegrepet forble knyttet opp mot et mannlig privilegium.⁴³

Handelsloven var for kvinnene svært ulik håndverksloven. Håndverksloven var basert på behovsprøving. Dette var ikke inkludert i handelsloven. Håndverksloven tilgodeså kvinner i vanskelige situasjoner som trengte forsørgelse. Det var ikke et prinsipp i handelsloven. Den relative lave aldersgrensen på 25 år i handelsloven, i forhold til håndverkslovens aldersgrense på 40 år, kom også spesielt de ugifte kvinnene til gode.

Handelsloven gav kvinnene noe helt nytt. Den gav en rettighet på handel. De hadde nå krav på handelsbrev og fikk nå tilgang til langt større handel. Begrensningen lå i eksport av norske varer til utlandet. Det var i hjemmemarkedet som kvinnene kunne drive sin handel. Da kommisjonen forventet at kvinnene drev beskjedne handel, var det ikke hensiktsmessig å tillate

⁴¹ Blom, I. & Tranberg A. (1985): 147

⁴² Sejersted, Francis (1978): 231

⁴³ Larsen, E. et al., (2015): 50

eksport til utlandet. Kommisjonen var også av den oppfatning av at en slik begrensing ville bidra til å skape mindre motstand om kvinners handelsrett.⁴⁴

Paragraf 16 i handelsloven stadfestet at noen varer skulle gå under «fri handel» både i kjøpstedene og på landet. Det var varer som tradisjonelt ble omsatt av kvinner. Varene er listet nedenfor:

«Træ og Havefrugter i naturlig Tilstand, Potetes, Melk, Æg, Vildt, fersk Fisk, levende Dyr, Brød og Bageværk, tilberedt Mad, indenlandsk Øl, Hø, Halm, Brædmdeveed, Træer bestemt til Planting, Græs- og Havefrø, norsk Glas, som Sælgeren har taget i Partier fra Fabrikkenen, trygte Bøker, Malerier, Kobberstik og deslige Kunstsager, samt Musikalske og Chirurgiske Instrumenter.»⁴⁵

Med handelsloven forsvant de tidligere borgerskapsbetegnelsene som grosserer, høker, kjøpmann, marketenter og vertshusholdere. De ble innlemmet under fellesbetegnelsen handelsborger, men yrkestitlene ble ofte hengende ved.⁴⁶ Handelslovens liberale holdning gjenspeiles i registreringen. Borgerbrevene gav kvinnene «handelsberettigelse», men det er få tilfeller hvor det kommer fram hva slags handel kvinnene skulle drive med. Da deres sosiale status knyttet opp mot deres sivile status, var det en større utfordring å kartlegge kvinnene. Mennene registreres som regel opp mot sine yrkestitler og dette tydeliggjør deres samfunnsroller i en større grad enn hva som var tilfelle for kvinnene. Hvorfor var det ingen registrerte håndverksborgerbrev utstedt til kvinner i Kristiansand?

Mordt har påpekt at siden håndverksloven stilte krav til faglig dyktighet, var det ikke alltid kvinnene fikk tilgang til formell fagopplæring. Det var rett og slett færre som hadde kompetanse til å innfri kravene.⁴⁷ En annen årsak var fordi håndverksloven var i motsetning til handelsloven, behov basert. Håndverksfagene var ofte av en maskulin art. Ut ifra borgerskapets ide om kvinnelighet og kjønnsrollene, kunne derfor noen av håndverksfagene bli oppfattet som lite egnet for kvinner. Det krevdes styrke og fysisk arbeid, noe som var sett på som en maskulin egenskap. Kvinnens rolle var knyttet opp mot omsorg, pleie, lydighet, underdannelse og understøttende rolle til mannen. Da kvinnene ikke hadde tillatelse til å få hjelp fra svenner eller drenger, bidro dette til at det tunge arbeidet kunne bli enda tyngre. Når borgerbrevene i Kristiansand viste en gjennomsnittsalder for enkene på rundt 40 år, er det rimelig å anta at alder og fysisk styrke spilte inn.

⁴⁴ Mordt, G. (1993): 137

⁴⁵ Mordt, Gerd (1993): 142

⁴⁶ Myhre, J.E. (1990): 245

⁴⁷ Mordt, Gerd (1993): 150

Nesten samtlige borgerbrever som ble utstedt til kvinner i Kristiansand mellom 1850-1894 gav bevilling på handel. Kun fire kvinner fikk «baker bevilling» og en kvinne fikk «slakter bevilling». ⁴⁸ Deres borgerbrev betegnes allikevel innenfor handel, som «handelsberrettigelse». Disse fem kvinnene vil jeg komme tilbake til når jeg nå skal gå nærmere inn på empirien.

De uformelle kjønnsrollene kom til å lukke kvinnene ute fra håndverksfagene. Men selv om borgerskapet kvinneidealet som vokste fram på 1800-tallet plasserte kvinnen i den private sfæren, fantes det allikevel en motvekt mot dette kvinnesynet som ble mer synlig i siste halvdel av 1800-tallet. ⁴⁹

2.2 Borgerbrev

2.2.1 Enker og borgerbrev 1850-1894

I 1850 kunne Stiftsamtmannen i sin fem-årsberetning informere om at Kristiansand hadde 251 personer som var tilknyttet handelsnæringen. 152 av disse inkluderte «handelsborgere og fruentimmere», samt 99 personer registrert under annen type handel, fordelt på syv underkategorier.

Til sammenligning hadde byen 126 håndverkere fordelt på fem forskjellige laug og 201 håndverkere uten laugstilknytning. Disse var fordelt på 27 forskjellige håndverkskategorier. Totalt med byens drenger og svenner var 593 personer tilknyttet håndverksnæringen i byen. Det var et betydelig større antall personer som var tilknyttet håndverksnæringen enn handelsnæringen - og flertallet av håndverkerne stod utenfor laugsvesenet. Når det gjaldt de forskjellige laugene, var skomakerlauget det største. ⁵⁰

Rapporten ga et visst inntrykk av byens nærings situasjon samtidig som den viste at kjønnsfordelingen var av mindre betydning. Utover at «fruentimmere» blir inkludert sammen med resten av handelsborgerne, var ikke kjønnsfordelingen nevnt i beretningen. Gjennom en kartlegging av borgerbrevene har jeg undersøkt nærmere de kvinnene som ble tilknyttet næringene fra 1850-1894.

Hva viste borgerbrevene og firmaregisteret om enkene som var en del av næringslivet for første periode?

⁴⁸ Kristiansand by, Magistraten, Rådstueprotokoll nr.11 (1839-1862), nr 12 (1862-1891) og nr.13 (1891-1900)

⁴⁹ Dørum, Knut (2016): 165-166

⁵⁰ Femårsberetninger, forarbeider, Stiftsamtmannen i Kristiansand, (1841-1845) og (1846-1850), Boks 1858, Statsarkivet, Kristiansand.

Av de 140 kvinnene som mottok borgerbrev fra 1850-1895, utgjorde enkene 47 av bevillingene.⁵¹ De fleste ble skrevet inn som handelsberettigede, men det var tre som mottok bakerbevilling og en som mottok slakterbevilling. I 1851 søkte enken etter slakter Arvid Andersen om slakterbevilling. Hun kunne dokumentere samtykke fra to andre slaktere i byen. I 1852 mottar hun sin bevilling på slakteri og arbeidet ifølge Rådstueprotokollen, i bod nummer ni i byen.⁵² Disse kvinnene som fikk bevilling til å bake eller drive slakteri, føres ikke inn under begrepet håndverksbevilling. En mann som var slakter eller baker ville mottatt borgerbrev på håndverket, det gjorde ikke kvinnene. Marie Tellefsen, enke etter bakermester Svend Tellefsen, søkte i 1893 om rett til å drive slakterhåndverk og fikk tildelt næringsbrev på handel, ikke håndverk.⁵³ Registeret viste at det var hovedsakelig «handelsberettigelse» kvinnene søkte. Enkene kunne ifølge håndverksloven av 1839 overta håndverksdriften etter sin ektemann, men få gjorde det. Grunnen til at de fleste av enkene valgte bort denne muligheten har jeg drøftet tidligere i kapitlet.

En av de som valgte bort ektemannens borgerskap var enken etter kjøpmann Lars Michael Christensen. I 1852 sier hun opp borgerskapet, men opplyste om at hun valgte å beholde retten til å drive brennevinsproduksjon og salg.⁵⁴ Brennevinsproduksjon og salg var noe som gikk igjen i registeret blant flere av enkene og de ugifte kvinnene. Denne næringsmuligheten opphørte brått i 1872 på bakgrunn av lokale hendelser i Kristiansand by. Hendelsene på det lokale plan fikk nasjonale konsekvenser. Dette vil jeg komme tilbake til litt senere i kapitlet.

Tallet på enker som drev handel i byen må antas å være høyere enn de 47 enkene jeg fant i registeret. Dette kan skyldes flere årsaker. En av dem var «enkereglen» som kom spesielt borgerenkene til gode. I laugsfamilier var arvefølgen lagt opp slik at enken arvet mannens næringsrettigheter, ikke sønnen. Enken var den juridiske arvtaker av mannens yrke/ profesjon til eventuelt sønnen overtok. Han måtte først oppfylle borgerbrevkravene. Enkereglen sikret at det ikke ble en automatikk i at laugsretten ble arvelig. Laugsretten forble i familien via enka, til en ny mester overtok. Dette sikret profesjonen og var noe sentralmyndighetene ønsket. Sandvik påpeker at dette også var antageligvis i laugenes interesse. Enkereglen var spesielt nyttig innenfor håndverksnæringen, men den setter en standard for enkenes rettigheter og myndighet også innenfor handelsnæringen.⁵⁵

⁵¹ Kristiansand by, Magistraten, Rådstueprotokoll nr.11 (1839-1862), nr.12 (1862-1891) og nr.13 (1891-1900)

⁵² Kristiansand by, Magistraten, Rådstueprotokoll nr.11 (1839-1862) side 172-173

⁵³ Kristiansand by, Magistraten, Rådstueprotokoll nr.13 (1891-1900) side 65

⁵⁴ Kristiansand by, Magistraten, Rådstueprotokoll nr.11 (1839-1862) side 178

⁵⁵ Sandvik, Hilde (1992): 112

En annen årsak til at antall enker antageligvis var høyere, var at rådstueprotokollen oppga 19 kvinner med ukjent sivil status som mottok borgerbrev. Her vil det være naturlig å anta at flere av disse kvinnene var enker. I tillegg til en noe ufullstendig registrering, må det i tillegg tas høyde for at det var enker som var aktive og som hadde mottatt bevillinger fra en tidligere periode.

I årene mellom 1850-1860 var det sjeldent at enkene ble registrert med alder. En mulig årsak kan ligge i selve myndighetsbegrepet. Alder spilte en stor rolle når det kom til myndighet. Menn ble under loven regnet som fullmyndige fra de var 25 år. De ble behandlet som mindreårige mellom 18-25 års alderen. De måtte da ha en kurator til å forvalte formuen sin. Kvinnenes myndighet var knyttet opp mot deres sivilstand, men enkene ble behandlet som myndige uansett alder.⁵⁶

Fra 1860 årene føres enkenes alder som regel inn i rådstueprotokollene. Funnene viste at enkene var den dominerende gruppen fram til 1854. Disse funnene samsvarer med den tendensen Mordt og Sandvik fant i sin forskning. De påpekte at siste del av 1700-tallet og første del av 1800-tallet var det enkene som utgjorde den største kvinnegruppen med næringsrettigheter.⁵⁷

Den yngste enken som mottok borgerbrev var Ragna Grøntoft. Hun var 23 år og enke etter Fridtjof Grøntoft. Det spesifiseres ikke på borgerbrevet hva slags yrke ektemannen hadde, men hun får «handelsberettigelse».⁵⁸ Den eldste var 57 år gamle Gurine Nielsdatter. Mannen hadde vært tømmermann og i 1862 søkte hun om bevilling til å bake brød. På borgerbrevet står det at hun krevde sin rett til å bake brød i henhold til «Lov av 18. mai 1860».⁵⁹ I rådstueprotokollen hos magistraten er hun en av de få som står oppført med bakebevilling.⁶⁰

De fleste borgerbrev varte mellom fire og syv år, men det fantes eksempler på enker som hadde handelsberettigelse over lengre perioder. En av dem var Elisabeth Blumer. Hun var født i Flensburg/ Slesvig i 1847 og giftet seg med kjøpmann Alfred Julius Paravigin Blumer, som var født i Kristiansand i 1842. I 1865 mottok hun borgerbrev på handel og beholdt privilegiet fram til 1905.⁶¹ I Kirkegaten nr. 13 i første etasje, drev hun «The og Cigar.» Hennes annonse kan leses i Fædrelandsvennen, hvor hun presiserte at hun fortsatte sin avdøde manns

⁵⁶ Mordt, Gerd (1993): 99

⁵⁷ Mordt, Gerd (1993): 95

⁵⁸ Kristiansand by, Magistraten, Rådstueprotokoll nr. 12 (1862-1891) side 474

⁵⁹ Blom, I. & Tranberg A. (1985): 151

⁶⁰ Kristiansand by, Magistraten, Rådstueprotokoll nr. 12 (1862-1891) side 15

⁶¹ Kristiansand by, Magistraten, Rådstueprotokoll nr. 14 (1901-1913) side 140

forretning.⁶² I anledning hennes 80 års dag kan man lese et kortere innlegg om jubilanten i Morgenbladet.⁶³

Hvilke lag i samfunnet kom disse enkene fra? Overtok de etter sine ektemenn og ble selvstendig næringsdrivende - eller startet de noe eget og ble entreprenører? For å klassifisere enkenes posisjon i samfunnet, har jeg i likhet med Mordt i Tingbokprosjektet, brukt ektemennenes yrke som utgangspunkt.⁶⁴ I tillegg har jeg benyttet meg av Myhre sin inndeling av samfunnsplassering. Her er benevnelsene «frue», «madam» og «kone» en indikasjon på sosial stand. «Frue» plasserer kvinnene i det øvre samfunnssjiktet. Betegnelsen «madam» plasserer kvinnene i det mellomste samfunnssjiktet og betegnelsen «kone» ble brukt i de lavere samfunnslag.⁶⁵ Av de 47 enkene som ble registrert i kildene, var det mulig å finne 32 som har tilknytning til en viss sosial status. 30 enker kommer fra det man kan kalle middelstanden. De fleste var i det midterste laget av middelstanden.

Hanne Fredrikke Mürer, var en av få som ble omtalt som «enkefrue». Ektemannens yrke er ikke nevnt i borgerbrevet. Hun får handelsberettigelse i 1893. Betegnelsen «frue» plasserte henne i det øvre sjiktet av middelklassen. Enkenes ektemenn stod registrert med yrker som kjøpmenn, skipsførere, skipskaptein, styrmann, navigasjonslærer, rorkarl og forskjellige håndverkere som bakermester, sadelmaker, barberer, børsemaker, skomaker og en tømmermann. Enkene etter «skipperborgere» ble ansett sosialt litt høyere enn «den mellomste standen» men under «den øverste standen».⁶⁶ Syv av enkene kan knyttes til ektemenn som drev handel og står oppført som kjøpmenn. Det er rimelig å anta at enkene etter kjøpmennene overtok handelsvirksomhet etter sine ektemenn. Allikevel fantes det unntak i registeret. En av de som valgte bort ektemannens borgerskap var enken etter kjøpmann Lars Michael Christensen. I 1852 sier hun opp borgerskapet, men opplyste om at hun valgte å beholde retten til å drive brennevinsproduksjon og salg.⁶⁷

Kjøpmannsenkene som overtok etter sine menn, kan betegnes som selvstendig næringsdrivende. De utgjorde cirka ¼ av alle de registrerte enkene. De resterende enkene hadde menn som utførte yrker det var liten sannsynlighet for at enkene kunne utføre. Yrkene er listet tidligere i teksten og mange av yrkene var tilknyttet havet. Kristiansand var en havneby med

⁶² (Fædrelandsvennen, 1903)

⁶³ (Morgenbladet, 1927)

⁶⁴ Mordt, Gerd (1993): 151

⁶⁵ Myhre, Jan Eivind (2015): 121

⁶⁶ Mykland, Liv (2005): 324

⁶⁷ Kristiansand by, Magistraten, Rådstueprotokoll nr.11 (1839-1862) side 178

stor aktivitet, noe som Stiftsamtmannen i sine fem-årsberetninger trekker fram.⁶⁸ Dette gjenspeiles også i registeret hvor enkene er registrert.

De resterende 25 enkene som ikke hadde tilknytning til kjøpmenn, er det rimelig å anta at startet egen virksomhet. De ble entreprenører og representerte størsteparten av enkene som fikk borgerbrev på handelsberettigelse. En slik entreprenør var Mathilde Bastrup. I 1876 møtte 18 år gamle Camillo Bastrup opp hos Magistraten og begjærte «handelsberettigelse» på vegne av sin mor. Mathilde Bastrup hadde blitt enke. Hun var 55 år gammel og mottok borgerbrev med rett til å drive handel. I folketellingen i 1885 stod hun oppført med yrke «melkehandel».⁶⁹ Hun er også å finne igjen i oberst løytnant Leewy sin skildring av byen. Etter sin manns død, kjøpte hun rundt 1860, eiendom nr. 65 i Gyldenløvsgate.⁷⁰ Enke Mathilde Bastrup var enke etter en rorkarl. Det plasserte henne iblant allmuen og var den enken med lavest sosial rang blant mine funn.⁷¹ Hun hadde allikevel midler nok til å kjøpe huset i nr. 65. På grunn av tidsbegrensninger har jeg ikke anledning til å undersøke nærmere hvor Mathilde fikk midlene fra. Men enkene var en gruppe som tidlig ble tatt hensyn til i lovverket. Allerede i 1814 kom loven som sikret enker etter embetsmenn, en pensjon. «Enke-kassen» som den het, ble i 1895 omgjort til «Love om Den norske enkekassen».⁷²

Hvilken betydning entreprenøren Mathilde Bastrup hadde som melkehandler i Gyldenløvsgate er vanskelig å måle. Antageligvis drev hun som mange andre i byen med småhandel, men det er interessant å merke seg at to av hennes barn går inn i forretningslivet og blir entreprenører, på hver sin måte. Sønnen Camillo Bastrup vokste opp til å bli en suksessfull næringsdrivende i byen. Han var blant annet tidlig med på å drive – og etter hvert ha full eierskap i «Dampbageriet», som ligger i gaten nedenfor Gyldenløvsgaten. Bakeriet som ble grunnlagt i 1862 var det første industrielle anlegget i Norge – og forble lenge også det eneste.⁷³ I avisen «Christianssands Tidende» tirsdag 27. september 1932 kan man lese at «Christianssands Handelsforening» innviet sitt nye bygg «Handelens Hus» og utnevnte samtidig fem nye æresmedlemmer. En av dem var grossist Camillo Bastrup.⁷⁴ Dagens «Dampbageriet» ble inntil 2019 drevet av 4. generasjon og er fortsatt et populært bakeri med flere utsalgssteder i byen. I firmaregistrene stod Camillo Bastrup registrert flere ganger. Han

⁶⁸ Forarbeidet til femårsberetningen 1858-1860, Amtets økonomiske stilling, Stiftsamtmannen i Kristiansand, Boks 1858, Statsarkivet i Kristiansand

⁶⁹Folketellingen 1885, Statsarkivet i Kristiansand

⁷⁰ Leewy, Karl (1980): bind 6, side 83

⁷¹ Mordt, Gerd (1993): 151

⁷² Blom, I. & Tranberg A. (1985): 145

⁷³ Leewy, Karl (1982): bind 9, 28

⁷⁴ Christianssands Tidende (1932): 1, 4

samarbeidet med andre forretningsmenn om forskjellig forretningsvirksomheter i byen. Mathildes datter, Andrea Bastrup, stod registrert i handelsregisteret i 1899. Frøken Andrea Bastrup startet «Kristiansands Smørutsalg» i Dronningensgate 22.⁷⁵

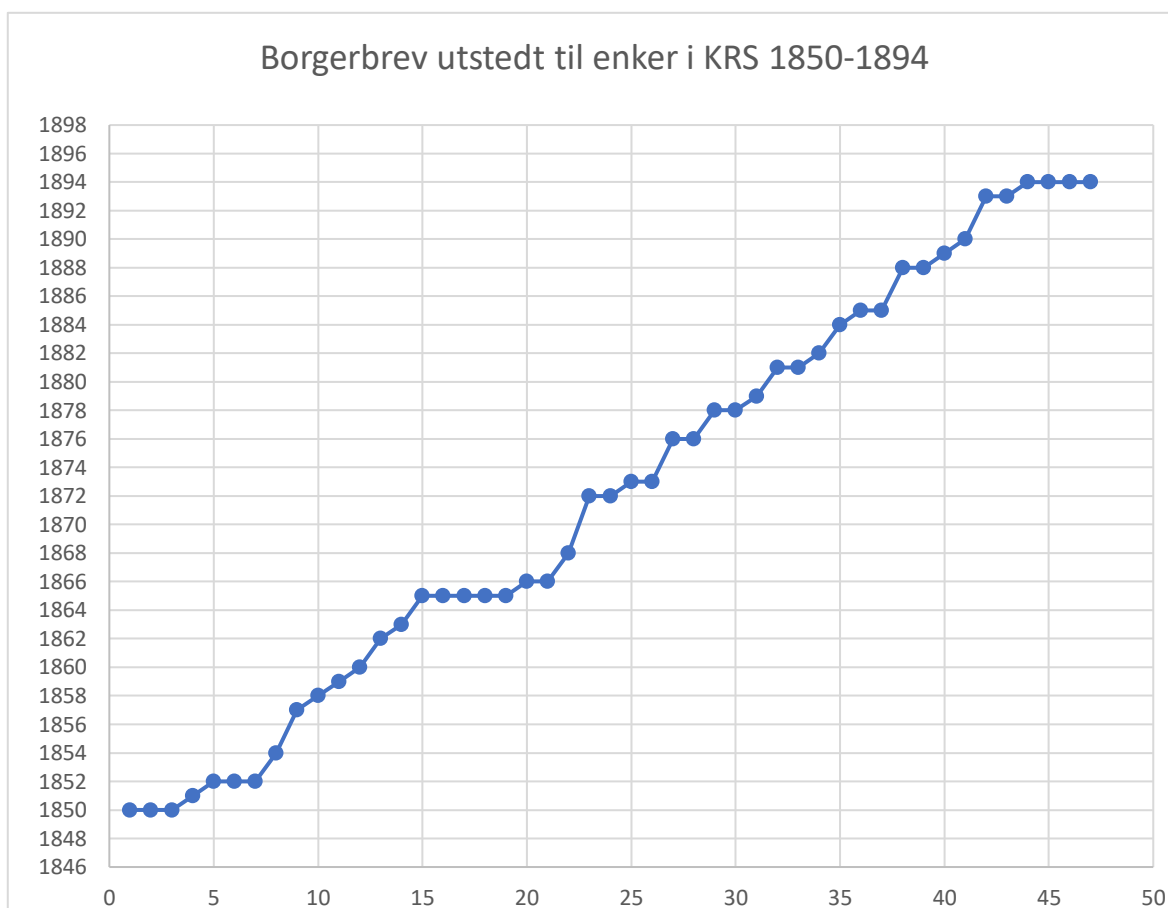
Hvorfor var det enkene fra middelklassen som søkte borgerbrev på handelsberettigelse? Ved utgangen av 1860 lå en årslønn for en dyktig «tjenestekarl» med fast ansettelse i Kristiansand, på rundt 40 spd i året. Til sammenligning kunne en tjenestepike tjene rundt 10-16 spd i året. Ifølge stiftsamtmannen var det ikke mange menn som fikk fast tjenesteansettelse i Kristiansand. Det var forbeholdt kvinnene. For å søke borgerbrev hos magistraten, innebar det en næringskatt som dekket administrative kostnader, støtte til fattigkassen samt byens funksjoner. For kvinner lå denne avgiften på 4 spd. Dette var halvparten av hva menn betalte.⁷⁶ En mulig årsak til at så mange enker fra middelstanden representerte de handlende, kan derfor være at enkene fra middelklassen var økonomisk bedre stilt enn de «tyende». De kunne innfri de økonomiske kravene. Enken etter Jacob Reinertsen representerte et unntak i registeret. Hun bodde i hus nr. 14 i byen. Den 21 september 1878 sa hun opp sin borgerrett da hun fant «den handels berettiges næringskatt trykkende». Hun ba om å bli ettergitt skatten da hun ikke hadde kunnet «tilveiebringe til sitt daglige opphold». Enken opplyste at hun heller ikke hadde benyttet seg av handelsretten det siste året. Beløpet ble ikke ettergitt. Året etter oppsigelsen førtes det inn på borgerbrevet at gjelden ble betalt 24 februar 1879.⁷⁷ Enke Reinertsen var en av de få som oppgir økonomiske årsaker for oppsigelse av borgerbrev.

En annen medvirkende faktor til at middelstanden var så sterkt representert i denne gruppen, kunne være at selve tjenesteyrket var fysisk krevende. Når registeret viste at gjennomsnittsalderen for enkene lå på rundt 40 år, kan man tenke seg at alderen har hatt en betydning. Å drive en forretning kunne være mindre fysisk krevende og lot seg lettere kombinere med å ta seg av egne barn. Både inntekt og arbeidstid/ fordeling innenfor handelsnæringen kunne komme enkene til gode.

⁷⁵ Kristiansand Byskriverembete, Handelsregisteret kl. A II (1894-1904) side 156

⁷⁶ Forarbeidet til femårsberetningen 1856-1860, Amtets økonomiske stilling, Stiftsamtmannen i Kristiansand, Boks 1858, Statsarkivet Kristiansand

⁷⁷ Kristiansand, Magistraten, Gc-Borgerbrev, Borgerbrev 1877-1902, Statsarkivet, Kristiansand

Figur 1 Årsoversikt over de 47 enkene som ble registrert i Rådstueprotokollene og mottok borgerbrev for første periode (1850-1894).

2.2.2 Ugifte kvinner og borgerbrev 1850-1894

I den første perioden, før man kan vise til en kraftig økning av antall kvinner i registeret, kan det allikevel spores en forandring i registreringen. Fra 1853 skjer det en økning av ugifte kvinner som mottok borgerbrev. Totalt ble det i første periode registrert 82 ugifte kvinner hos magistraten i Kristiansand. De utgjorde rundt dobbelt så mange, sammenlignet med enkene i registeret. Det ble registrert et sted mellom ett og fem borgerbrev per år til ugifte kvinner, men i gjennomsnitt lå det på rundt to borgerbrev per år. Årene 1854, 1868 og 1879 skilte seg ut med fem borgerbrev per år til ugifte kvinner. Til sammenligning var gjennomsnittet for enkene i samme periode, på ett borgerbrev per år. Flere år var det ingen enker som mottok borgerbrev, men årene 1865 og 1894 skilte seg ut, med fem og fire enker som mottok borgerbrev.⁷⁸

Hvem var de ugifte kvinnene? Hvilken sosial tilhørighet hadde de og hvorfor dominerte de i registeret fram til 1894? Den første ugifte kvinnen ble registrert i 1853. Det var Inger Marie Wige. Hun ble beskrevet som en ugift «pige» og var 51 år gammel.⁷⁹ Med støtte fra to navngitte

⁷⁸ Kristiansand by, Magistraten, Rådstueprotokoll nr.11, nr.12, nr.13, Statsarkivet Kristiansand

⁷⁹ Kristiansand by, Magistraten, Rådstueprotokoll nr. 12 (1862-1891) side 17

handelsborgere i byen, søkte hun om rett til å bake i henhold til «Lov av 18 mai 1860». Loven gav ugifte kvinner over 25 år rett til å søke håndverksbevilling.⁸⁰ Tidligere hadde håndverksloven fra 1839 vært gjeldene, med en aldersgrense på 40 år. I borgerrullen var de fleste kvinnene i Kristiansand registrert under betegnelsen «handelsberettigelse», men det var noen få som fikk bevilling som spesifisert «bakeri» og «slakteri». Betegnelsen «handelsberettigelse» ble allikevel benyttet selv om det ble gitt en «bevilling». Ingen fikk betegnelsen håndverksborgerbrev. Inger Marie Wige var ett av få unntak i registeret. Hennes borgerbrev spesifiseres innenfor et håndverk. Hun får «bevilling på bakeri» men borgerbrevet beholder handelsbetegnelsen.

Blant de 81 andre ugifte kvinnene med handelsrettighet var det seks ugifte kvinner som spesifiseres med rett til brennevinskjenking og brennevinsproduksjon - men «ikke under 40 potter». Dette var i henhold til «Lov av 6 september 1845».⁸¹ Disse kvinnene vil jeg komme tilbake til litt senere i kapittel, da deres næringsfrihet påvirkes av lokale hendelser i 1871 som får nasjonale konsekvenser. De resterende 75 ugifte kvinner fikk rett til å drive med handel. Utover begrepet «handel», spesifiseres det ikke nærmere hva slags handel de skulle drive. Men siden handelsloven i 1842, som nevnt tidligere i kapittelet, fritar visse varer for bevilling under begrepet «fri handel», kan det tenkes at disse kvinnene skulle drive med handel utover disse tradisjonelle varene. Det er derfor rimelig å anta at de gikk inn i en type handel som henvendte seg til et økende forbrukermarked. De ugifte kvinnenes deltagelse sammenfaller med en tid da handelsnæringen er i ekspansjon. Ifølge Myhre skjedde det en utvikling på grunn av denne ekspansjonen. Handelsnæringen utviklet seg i to retninger. Den ene ved engroshandelen og den andre ved spesialiseringshandelen.⁸²

Kommisjonen som behandlet handelsloven i 1842 hadde begrenset kvinners handel til å gjelde hjemmemarkedet. Eksport av varer til utlandet var ikke tillatt for kvinner. De forventet at kvinner skulle drive «beskjeden» handel, så utenlandseksport var unødvendig. Mordt påpeker at kommisjonen ville ved bruk av disse begrensningene, forhindre en større motstand mot kvinners handelsrett.⁸³ Jeg fant ingen kvinner i registeret som stod oppført som «grosserer» og finner det lite sannsynlige at kvinner gikk inn i engroshandelen som utviklet seg innenfor handelsnæringen. Det vil være mer nærliggende å plassere disse kvinnene som entreprenører innenfor den andre utviklingsretningen, som var spesialiseringshandel.

⁸⁰ Blom, I. & Tranberg A. (1985): 151

⁸¹ Skretting, Astrid (2018)

⁸² Myhre, J.E. (1990): 245-246

⁸³ Mordt, G. (1993): 137

Tallet på handelsbevillinger til ugift for perioden kan antas å være høyere enn de 82 ugifte kvinnene som har blitt nevnt her, da det som nevnt tidligere var 19 kvinner som stod registrert med ukjent sivil status.

Hvordan kan man måle sosial tilhørighet blant disse ugifte kvinnene? Kvinnens sosiale status var som regel knyttet opp mot ektemannens status. Hos enkene viste funnene at de hovedsakelig kom fra middelstanden. Hos de ugifte kvinnene kan deres fedres yrker eller sosiale tilhørighet, si noe om de ugifte kvinnene. De ugifte kvinnene kan deles inn i tre ulike betegnelser som knytter de opp mot en sosial tilhørighet. «Frøken» indikerte tilhørighet i det øvrige samfunnssjiktet. «Jomfru» indikerte tilhørighet i det mellomste samfunnssjiktet. «Pike» eller «jente» indikerte at man kom fra det laveste samfunnssjiktet.⁸⁴

Viste registreringene en sosial tilhørighet blant ugifte kvinner og kan man spore en utvikling i registreringene? De første ugifte kvinnene for perioden var som regel registrert med betegnelsen «jomfru», men det fantes noen få som ble omtalt som «pige». Fram til 1870 var det registrert 26 «jomfruer», fem «piger» og ni ugifte kvinner med ukjent sivil og sosial status. Det var i begynnelsen av perioden, ugifte kvinner fra det mellomste samfunnssjiktet som dominerte i rådstueprotokollen. Dette forandret seg rundt 1870.

Kan registreringene belyse noe om alderen? De ugifte kvinnene med lavest sosial status hadde den høyeste gjennomsnittsalderen. Den eldste ugifte kvinnen jeg fant var jomfru Gunhild Leyve. Hun var 61 år gammel og fikk rett til å drive handel i 1857.⁸⁵ Hun var dobbelt så gammel enn hva gjennomsnittet for ugifte jomfruer var. Når det gjaldt gjennomsnittsalder for «piker» lå den på rundt 36 år, jomfruene rundt 30 år og frøknene rundt 27 år.

Hvor lenge beholdt de borgerbrevene? Når det gjaldt varighet på borgerbrevene ut ifra sosial status, var gjennomsnittet på borgerbrev for «frøknere» nesten fem år. «Jomfruer» beholdt borgerbrev rundt 4 år. Registeret viste for få sluttdatoer for «piker» til å regne ut et gjennomsnitt. De kvinnene som gikk under betegnelsen «pike» tilhørte det laveste samfunnssjiktet- og få var registrert med borgerbrev.

I 1859 mottok «pike» Gunild Aanensdatter Lindeval borgerbrev fra magistraten.⁸⁶ Hun kom fra fattige kår. I Stiftsamtmannens femårsberetning for 1841-1845 stod hun oppført under «Kong Carl Johans Arbeids og Opdragelses Anstalt» som 31 år gammel «pige» og mottok fattigunderstøttelse.⁸⁷ Fjorten år senere fikk hun innvilget borgerbrev og kunne drive handel i

⁸⁴ Myhre, Jan Eivind (2015):121

⁸⁵ Kristiansand by, Magistraten, Rådstueprotokoll nr. 11 (1839-1862) side 310-326

⁸⁶ Kristiansand by, Magistraten, Rådstueprotokoll nr. 11 (1839-1862) side 355

⁸⁷ Forarbeidet til femårsberetningen 1841-1860, Amtets økonomiske stilling, Stiftsamtmannen i Kristiansand, Boks 1858, Statsarkivet i Kristiansand

byen. Svært få «piger» var registrert med borgerbrev og det var lite informasjon om hvor lenge de beholdt borgerbrevene. «Pike» Severine Aslaksen var et unntak. I 1860 mottok hun sitt borgerbrev i en alder av 30 år. Hun beholdt handelsrettigheten i en uvanlig lang periode, fra 1868-1886.⁸⁸

Hva viste registreringen av «jomfruene»? Det var som regel fedre, brødre, en svigerbror eller andre mannspersoner som ble oppført som kurator for de fleste av disse ugifte kvinnene. Noen av fedrenes yrker ble oppgitt, men i de aller fleste tilfellene ble han kun nevnt som far og/eller kurator. De få yrkene som stod oppført blant kuratorene/ mennene i registeret var, handelsborger, snekkermester, kjøpmann, skreddermester, handlende husfader og enkemann. Gunild Leyve var 61 år gammel da hun fikk sitt borgerbrev i 1857. Kurator Andreas Svendsen søkte på hennes vegne.⁸⁹ Hva slags handel hun skulle drive eller hvor lenge hun beholdt borgerbrevet, er ikke opplyst. Hennes sosial tilhørighet antydes kun ved bruk av betegnelsen «jomfru». En av de få som oppgav hva slags handel de skulle drive med, var 25 år gamle «jomfru» Sophie Nôrgaard. I 1862 mottok hun borgerbrev og brukte yrkesbetegnelsen «modehandel» om sin handelsvirksomhet.⁹⁰ Sophie var en kvinnelig entreprenør, som kom fra middelstanden. Mordt har påpekt at motehandel utviklet seg etter hvert til å bli en næringsmulighet for kvinner i det øvrige sosiale sjiktet, som hadde begrenset mulighet til å livnære seg uten å miste sin sosiale rang. De ble ofte kalt «honette Fruentimmer». Øvrigheten så positivt på motehandel som næringsvei da den type import kunne lett erstattes med innenlands produksjon. Motehandel var heller ingen trussel mot kjøpmennenes næringsinteresser.⁹¹

Kvinner har alltid jobbet og bidratt til husholdningen og familiens levebrød, men deres arbeidsinnsats gikk ofte inn under familiehusholdningen innenfor hjemmet, og var derfor mindre målbar i det offentlige rom. For å se nærmere på kvinner som benytter seg av en yrkestittel i det offentlige rom, kan folketellingene være en indikasjon. I 1865 folketellingen var det registrert 10876 innbygger i Kristiansand. Byen hadde 537 enker hvor 270 benyttet seg av en yrkestittel. 27 av disse enkene oppgav en eller annen form for handel, som yrkesbetegnelse. Blant de 1642 gifte kvinnene, oppga 15 kvinner en yrkestittel. Det var yrkestitler som jordmor, arbeiderske med spinning, syng, jordarbeider, syng av stråhatter, møllerkone, oppsynskone, skipperkone, syerske, slakteri, øl og brødhandel.

⁸⁸ Kristiansand by, Magistraten, Serie Gc-Borgerbrev 0008, 1866-1870

⁸⁹ Kristiansand by, Magistraten, Rådstueprotokoll nr. 11 (1839-1862) side 329

⁹⁰ Kristiansand by, Magistraten, Rådstueprotokoll nr. 12 (1862-1891) side 11

⁹¹ Mordt, Gerd (1993): 66-67

Blant de 3419 ugifte kvinnene, hvor 1611 var over 15 år, oppga 928 av dem en yrkestittel. For en ugift kvinne var tjenestepike det yrke som flest ugifte kvinner registrert seg under. 628 ugifte kvinner stod oppført som tjenestepike i byen. Det utgjorde over 2/3 av yrkesbetegnelsene for ugifte kvinner.

Byen hadde 10 kvinner som var fraskilt/ separert fra «bord og seng». Blant disse kvinnene oppgav seks yrkestittel som jordmor, vaskekone, huseierske, losjerende og arbeiderske innenfor vask og syng.⁹²

Fem kvinner stod oppført med yrkesbetegnelsen «modehandlerinde» i 1865. Fire av disse var søstrene Mau. Søstrene ble beskrevet som «jomfruene Mau». Det plasserte de i den midterste delen av samfunnssjiktet. Chatarine Maria 53 år, Christine Dorthea 50 år, Johanne Josomine 48 år og Claudine Mathilde 37 år, var alle ugifte og forble det hele livet.⁹³ Ifølge Oberst løytnant Leewy sine bøker om byen, holdt søstrene til på hjørnet av Markensgate og Dronningensgate. Forretningen i Dronningensgate nr. 26 var kjent for å være byens beste moteforretning.⁹⁴ Jomfruene Mau arvet huset etter sin mor Anne Margrethe Mau. Moren døde tre år etter faren, skipper Johan Christian Mau. Faren var født i Stettin i 1778 og i 1808 hadde han flyttet til Kristiansand. Søstrenes morfar hadde tidligere flyttet fra Hamburg til Kristiansand og var den første av den etter hvert så kjente Lootz slekten i Kristiansand. I første etasje i Dronningensgate nr.26 drev søstrene en hatteforretning. Forretningen var aktiv helt fram til storbrannen i 1892, selv om det da kun var en gjenlevende søster igjen. Om henne står det skrevet at hun «puslet litt med svovel og stråhatter».

Den eldste søsteren ble beskrevet som syk og sengeliggende. Hun kunne bare utføre «veldig lett arbeid» men var en god rådgiver for sine tre yngre søstre – på grunn av sin gode smak. Den nest eldste søsteren dro til Hamburg en gang i året, for å holde seg oppdatert på motene og samtidig ta med seg prøver hjem. Deres kontakt med Hamburg var naturlig da Kristiansands kjøpmenn hadde det meste av sin grossist og bankforbindelser med byen i 1840-50 årene. Det var fra Hamburg at kolonial - og manufakturvarer kom fra på den tiden, men i 1857 oppstod det en internasjonal økonomisk krise. Krisen gikk hard utover Hamburg. Dette medførte til at Christiania overtok mye av Hamburgermarkedet, etter krisen.⁹⁵

De fire søstrene Mau beveget seg i det offentlige rom over en lang periode. De var fire kvinnelige entreprenører. Det står skrevet om søstrene i flere bøker om byens historie. Det kan

⁹² Folketellingen 1865, Kristiansand by, Digitalarkivet

⁹³ Folketellingen 1865, Kristiansand by

⁹⁴ Steen, Sverre (1948): 264

⁹⁵ Myhre, J.E. (1990): 243-245

tyde på at de har i større grad vært synligere enn mange andre av datidens kvinnelige entreprenører. Søstrenes grønne huset i Dronningensgt. nr.26 brant ned i den store bybrannen i 1892- og forretning likeså. Det ble senere reist et nytt bygg på tomten, som ble revet i 1970. I dag er stedet innlemmet i Norges Bank eiendom i byen.⁹⁶

Søstrene Mau var ikke alene om å selge motehatter. I 1879 plasserte Sophie Hansen en annonse i Fedrelandsvennen. Hun opplyste at hun hadde akkurat kommet hjem med nye modeller og kunne friste med hatter i filt og fløyel, samt «alt Modepynt henhørende». Annonsen viste en handlekraftig kvinne med yrkesstolthet. Hun drev forretning og hadde forbindelser/nettverk utenfor landets grenser. Det offentlige rom var et sted hun beveget seg i både ved å annonsere, ha egne forretningsforbindelser utenlands - og å henvende seg til det forbrukermarkedet som eksisterte på den tiden. Sophie Hansen var en av at økende antall kvinner som utover 1800-tallet går inn under betegnelsen – kvinnelige entreprenør.⁹⁷

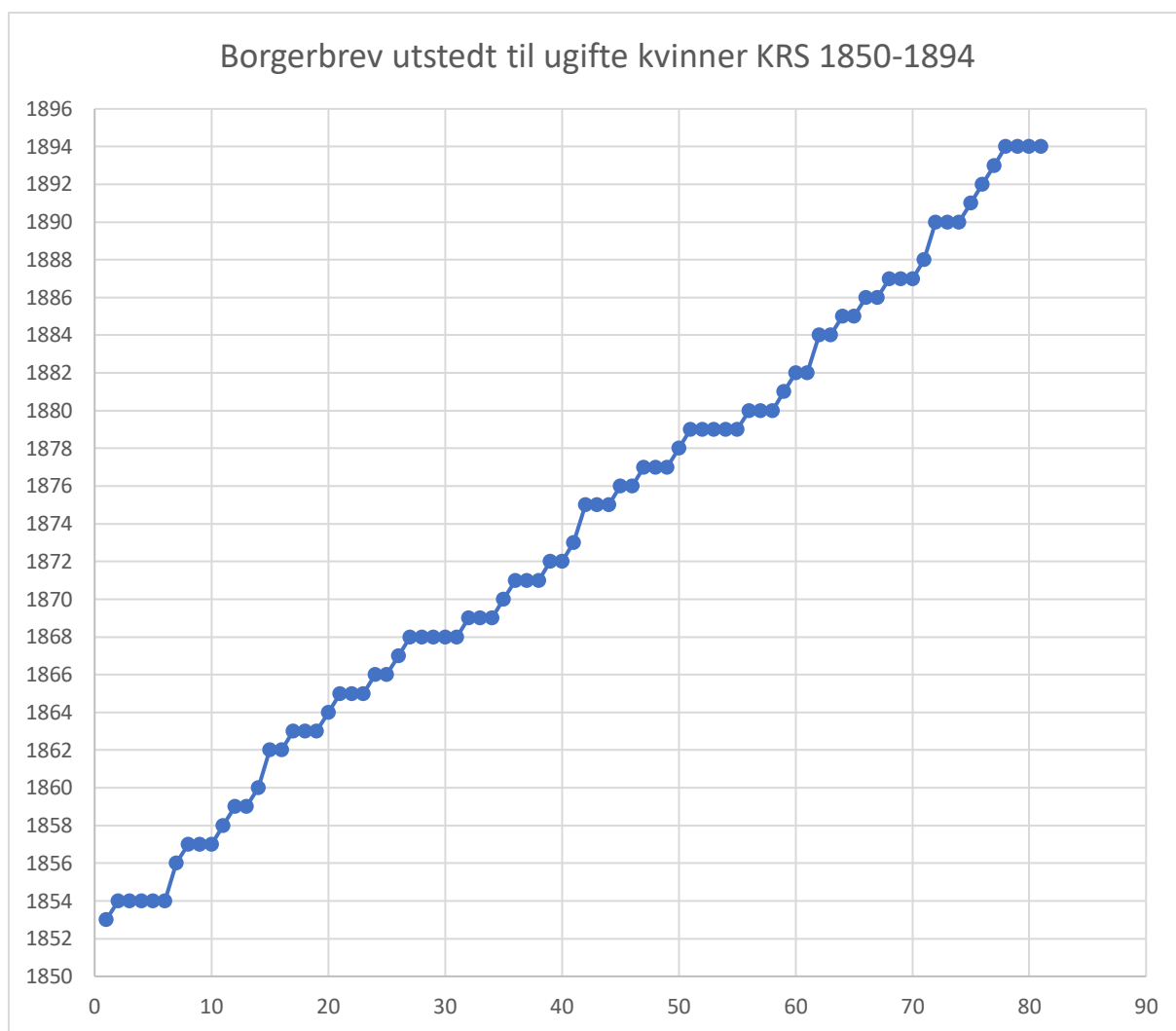
I 1870 skjer det en forandring i borgerbrev registreringen. Den første kvinnen med betegnelsen «frøken» ble registrert hos magistraten. Det var Anne Christine Taraldsen. Hun var 39 år gammel og mottok borgerbrev med handelsrettighet.⁹⁸ Dette var begynnelsen på en ny bølge av ugifte kvinner som fikk borgerbrev. 12 kvinner ble oppført med denne betegnelsen fra 1870-1894, samtidig som betegnelsen «jomfru» og «pige» ble nesten helt fraværende i registreringen. Selv om det var tilfeller av ugifte kvinnene som kun stod oppført med referanse til en far eller en bror, viste utviklingen i rådstueprotokollen at «frøknene» ble den gruppen ugifte kvinner som dominerte i siste halvdel av perioden. Døtre fra det mellomste samfunnsjiktet dro i gang registreringen av ugifte kvinner, men fra 1870 overtok døtre fra det øvre samfunnsjiktet.⁹⁹

⁹⁶ Leewy, Karl (1983): bind 10, side 51-53

⁹⁷ (Fedrelandsvennen, 1879 22.oktober): 4

⁹⁸ Kristiansand by, Magistraten, Rådstueprotokoll nr. 12 (1862-1891) side 199

⁹⁹ Kristiansand by, Magistraten, Rådstueprotokoll nr.11, nr.12, nr.13, Statsarkivet Kristiansand

Figur 2 Årsoversikt over de 82 ugifte kvinnene som ble registrert i Rådstueprotokollene og mottok borgerbrev for første periode (1850-1894).

2.2.3 Årsaksforhold

Hvilke årsaker kan ligge til grunn for bølgen av ugifte kvinner som mottar borgerbrev? Og hvorfor skjer det en forandring fra «jomfruer» til «frøkner» i registeret?

Lovverket kan ses på som en katalysator for de kvinnelige entreprenørene og selvstendig næringsdrivende. Håndverksloven i 1839 og handelsloven i 1842 ga ugifte kvinner en større næringsfrihet enn tidligere. Handelslovens relativt lave aldersgrense på 25 år var gunstig for de ugifte kvinnene.¹⁰⁰ I Kristiansand viste borgerbrevene at håndverksloven utgjorde en mindre betydning for kvinnene, enn handelsloven. De fleste kvinnene søkte borgerbrev med handelsrettighet. Når de ugifte kvinnene begynte å registrere seg hos magistraten, sammenfalt det med en ny lov som kom i 1854.

¹⁰⁰ Mordt, G. (1993): 138

Arveloven i 1854 bestemte at kvinner og menn skulle arve likt. Tidligere var kvinner tildelt halve arvelodd. Det betød at to døtre til sammen skulle arve det samme som en sønn.¹⁰¹ Loven gav kvinner en større økonomiske støtte, enn tidligere. Ni år tidligere hadde «Loven om større Myndighed for Fruentimmere» i 1845, gitt ugifte kvinner over 25 år myndighet under en kurator. De ble ansett som fullmyndige, men ble pålagt en kurator som skulle overse formuesforvaltningen.¹⁰² Rådstueprotokollene viste at åtte av jomfruene som fikk borgerbrev fram til 1863, ble oppført med en kurator.¹⁰³ Larsen påpeker at bakgrunnen for den nye arveloven i 1854, var grunnet i et sterkt ønske om å løse forsørgelsesbehovet for enslige kvinner. Stortingsdebatten i forkant viste at loven også ble en viktig sak for bondeopposisjonen i kampen mot embetsmannsregimet. Den nye arveloven ga bøndene en seier på tinget og den ga noen kvinner en større økonomisk handlingsevne.¹⁰⁴

I 1860 ble aldersgrensen for retten til å drive håndverk for ugifte kvinner, satt ned fra 40 til 25 år. Det krevdes fortsatt to troverdige personer til å gå god for deres dyktighet. Tre år senere i 1863, fulgte staten etter og satt ned fullmyndighetsalder for ugifte kvinner til 25 år. Mellom 18-25 år ble ugifte kvinner regnet som myndige under en kurator.¹⁰⁵

Fra 1863 skjedde det en administrativ forenkling som hadde til hensikt å lette arbeidet med næringsbevillinger. Nå var det ikke lenger kongen som gav næringsbevillinger, de ble gitt av fogden eller magistraten. Fra 1866 ble det tillat å søke næringsbrev på håndverk for ugifte kvinner fra de var 21 år og tre år senere følger staten etter med å sette ned fullmyndighetsalderen for ugifte kvinner til 21 år. I 1869 ble da myndighetsalderen for ugifte kvinner og menn den samme.¹⁰⁶

De liberaliserende næringslovene ga ugifte kvinner myndighet og handlingsfrihet før staten fulgte etter og satt ned myndighetsalderen. Dette kan ha noe med datidens samfunnsutvikling å gjøre. Samfunnet beveget seg på 1800-tallet fra en husholdningsøkonomi mot en markedsøkonomi. Lovene ga de ugifte kvinnene ansvar for egen økonomisk virksomhet – samtidig som de ble inkludert i det nye samfunnsøkonomiske liv. Da kravet om verge/ kurator rollen falt bort, frigjorde staten seg økonomisk samtidig som den inkluderte en ny gruppe inn i markedsøkonomien.¹⁰⁷

¹⁰¹ Blom, I. & Tranberg A. (1985): 151

¹⁰² Blom, I. & Tranberg A. (1985): 150

¹⁰³ Kristiansand by, Magistraten, Rådstueprotokoll nr.11, nr.12, Statsarkivet Kristiansand

¹⁰⁴ Larsen, E. et al., (2015): 59-60

¹⁰⁵ Blom, Ida og Tranberg Anna (1985): 151

¹⁰⁶ Blom, I. og Tranberg A. (1985): 152

¹⁰⁷ Larsen, E. et al., (2015): 60

I Aftenposten kunne man i 1869 lese en lengre artikkel om handels og håndverksdriften. Den gjenspeilte redaktøren syn på utviklingen de siste 30 årene. Han mente at handelsloven hadde begynt å bøye seg i likhet med de prinsipper som hadde begynt å gjøre seg gjeldende i Europa. Det var etter lang motstand, redaktøren kunne konstatere at nye ideer litt etter litt endelig brøt med gamle næringsbegreper. De nye næringslovene ville være en test på om byene gjennom friere konkurranse var i stand til å overleve på egen dyktighet, uten at de ble opprettholdt av kunstige beskyttelsesmidler. Artikkelen avsluttet med «at man hadde begynt å få øynene opp for den urimelighet at det i et fritt samfunn ikke skulle være enhver tillat å ernære seg redelig». Nå kan det være at redaktøren hadde hovedsakelig laugsvesenet i tankene, da 1869 markerte året for oppløsning av laugene, men redaktøren representerte også et mer moderne samfunnssyn hvor opplysningstidens idealer om likeverdet fikk større innpass. Dette kom de kvinnelige entreprenørene til gode.¹⁰⁸

En annen mulig årsak til at ugifte kvinner i større grad søkte om borgerbrev, kan ligge i en generell samfunnsutvikling som bar preg av en sterk befolkningsvekst og tilflytning til byene.¹⁰⁹ Fra 1830 og fram til 1900 fordoblet den norske befolkningen seg. Ved inngangen av det nye århundre lå innbyggertallet, ifølge Statistisk sentralbyrå, på 2 217 971.¹¹⁰ Larsen har skrevet om forretningskvinnene i hovedstaden på 1800 tallet. Hun viste til en drastisk samfunnsforandring, hvor hovedstadens befolkning økte fra rundt 20.000 til litt over 200.000 innbyggere. Hovedstaden fikk et betydelig kvinneoverskudd som resulterte i at for hver 100 mann, eksisterte det 130 kvinner.¹¹¹ Larsen pekte samtidig på at når det oppstod et kvinneoverskudd i byen, økte også antall forretningskvinner.¹¹²

Hvordan var befolkningstallene i Kristiansand i forhold til hovedstaden? Ifølge folketellingen for Kristiansand i 1865, lå befolkningstallet på 10.876 innbyggere. I løpet av de neste 45 årene økte befolkningen med litt under 4.500. I 1910 var innbyggertallet steget til 15.320. Sammenlignet med hovedstaden hadde Kristiansand en moderat befolkningsvekst for perioden. Ett unntak er folketellingen i 1891 som viser en nedgang med totalt 13.086 innbyggere. Kun seks år tidligere i 1885 hadde befolkningsantallet ligget på 13.245. Dette kan skyldes skipsfarten på Sørlandet som gjennomgikk en omfattende krise. Dette gjenspeiles i folketellingen, da mange dro ut for å søke arbeid andre steder i Norge og utlandet.¹¹³

¹⁰⁸ Aftenposten, 1869, side 1

¹⁰⁹ Myhre, H. E. & Dyrvik, S. (2015): 72-76

¹¹⁰ Østby, Lars (1999): Befolkningen ved inngangen av århundret, Statistisk sentralbyrå **SJEKK OPPSETT!!**

¹¹¹ Dørum, K. (red.) Larsen, E. (2014): 149

¹¹² Dørum, K. (red.) Larsen, E. (2014): 149

¹¹³ Johnsen, B. E. & Sætra, G. (2016): 150

Hadde Kristiansand et kvinneoverskudd? Folketellingene viste et økende kvinneoverskudd gjennom hele perioden. I 1865 var det registrert 378 flere kvinner enn menn i Kristiansand – og i 1910 hadde forskjellen økt til 1.118 flere kvinner enn menn. (8.219 kvinner og 7.101 menn).¹¹⁴ Med et kvinneoverskudd i befolkningen ble behovet for forsørgelse for ugifte og enslige kvinner i økende grad viktig, også i Kristiansand. Dette kvinneoverskuddet kan ha hatt en større sammenheng med økonomiske kriser som oppstod her på Sørlandet – enn en tilflytting til byen. Nærbøvik har trukket fram utvandringene fra Kristiania, Stavanger og de kriserammede sørlandsbyene som i stor grad var knyttet opp mot håndverk og sjøfartsnæringen. Gjennom tre store utvandringsbølger i 1866-73, 1880-93 og 1900-1910 var det flere menn enn kvinner som dro. Der bølgetoppene var høyest, var det også flest menn.¹¹⁵

Var det noen spesielle årsaker som påvirket næringsforholdene i Kristiansand, for første periode? Stiftsamtmannen for Mandal og Lister kunne i sin femårsberetning ved utgangen av 1860 konstatere at 1859 og 1860 hadde vært to veldig uheldige år for amtene, med kulde, tørke og overflod av regn. Tross av disse uårene var det en utvikling som hadde hatt innflytelse på forholdene i Kristiansand by. Han siktet til dampskipene og deres tilstedeværelse. Disse skipene hadde Kristiansand by som hoved stoppested for forsyning av kull. Dette ga omsetning og fortjeneste på mange av «byens hender». Når det gjaldt handel kunne han opplyse om at det ved utgangen av 1860 var 13 personer som hadde handelsbrev i Mandal fogderi, hvor Kristiansand sognet til. I Lister fogderi var det til sammenligning ni personer som innehadde handelsbrev.¹¹⁶ Dampskipene bidro til økonomisk vekst og han påpekte at med en aktiv havn var det mange besøkende innom byen. Skjenkestedene utgjorde et populært tilbud til byens gjester. Jeg fant i rådstueprotokollene at det var totalt 10 slike skjenkebevillinger som ble tildelt kvinner fra 1864 og fram til 1871. Det utgjorde over 1/3 av alle borgerbrevbevillingene til kvinnene for den perioden.

I 1867 møtte pike Gunnilde Olsdatter hos magistraten og begjærte borgerbrev med handelsberettigelse. Innskrevet i borgerrullen forpliktet hun seg da som «handelsberettiget til inneværende og framtidige forpliktelser under den alminnelig lov som gjaldt». På selve borgerbrevet kan man lese «at navnlig bemerkes bestemmelsene i Lov af 6. September 1845 ifølge hvilket hun ikke er berettiget til Brændevinssalg og Udskjænkning i Partier under 40 potter». Hun betalte 8 spesidaler og 24 skilling for handelsberettigelsen. Av brevet fremgikk

¹¹⁴ Kristiansand by, folketellingen 1865, 1885, 1891, 1900 og 1910, digitalarkivet

¹¹⁵ Nærbøvik, Jostein. (1999): 22-23

¹¹⁶ Forarbeidet til femårsberetningen 1856-1860, Amtets økonomiske stilling, Stiftsamtmannen i Kristiansand, Boks 1858, Statsarkivet Kristiansand

det at 4 spesidaler gikk til magistraten, 4 spesidaler til fattigvesenet og 24 skilling til stempel og papir. Hun var en av seks ugifte kvinner som i begynnelsen av perioden startet med brennevinssalg og skjenking. Dette kom fram da henvisningen til brennevinsloven ble skrevet ned på hver av de gjeldende borgerbrevene.¹¹⁷ Å drive brennevinssalg og utskjenkning i byen var god forretning.

I 1860-1870 årene skjedde det en gradvis forandring, da byen utvidet eksport av de viktigste fiskevarene. Importen økte samtidig fra å hovedsakelig gjelde matvarer til å inkludere andre forbrukervarer, ferdigvarer, redskapsutstyr og råstoffer. Kristiansand ble en byttesentral for både import og eksportvarer, i både utland og innland. Tyngden i utenrikshandelen skifte i fra Frankrike til England og havnen i Kristiansand ble gjestet av en mengde skip til lossing, lessing, bunkring eller proviant. I denne perioden var det kun en til to norske byer som ekspederte et større antall skip enn denne byen.¹¹⁸

Kristiansand var ingen rik by og inntektene var beskjedne. 1/6 del eller mindre kom fra andre inntekter enn skatteinntekten. Etter skatteinntektene var det avgiften for skjenking av brennevin og øl som bidro mest i bykassen. På årsbasis var det snakk om 4-6000 daler hvor bystyret fordelte pengene mellom fattigkassen og bykassen. Byen strevde med fattigutgiftene som medførte til en voksende misnøye blant byens skattebetalere. Det var her som ellers i landet, et fåtall borgere som betalte det meste av skatten. Fattigskatten alene var høyere i Kristiansand enn noen annen by, bortsett fra Tromsø. Hver skattebetaler i byen betalte i 1866 0,9 spesidaler mens gjennomsnittet lå på 0,8 spesidaler.¹¹⁹

I 1860 årene da brennevinssalg og skjenking var underlagt kommunale bevillinger ble det bevilget sju skjenkeretter. Jeg fant i Rådstueprotokollen totalt 13 slike bevillinger med skjenkerett til kvinner, for perioden. Fire av de var enker og kan tenkes å ha overtatt ektemanns bevilling. Det vil si at seks av de sju skjenkerettene som ble tildelt, gikk til kvinner. Bevillingene måtte fornyes årlig. Mange av stedene hadde dans og «forlystelse» i tillegg - noe som medførte bråk og uroligheter for byens borgere. Dette var en medførende årsak til konflikten som oppstod mellom brennevinshandlerne og byborgerne. Konflikten resulterte i drastiske endringer for både byen og enkeltindivider.

Brennevinshandlerne forsvarte sin handel som like hederlig som annen handel og protesterte mot den ekstra byrde som ble pålagt dem via avgifter. I 1870 gikk de til streik ved å ikke fornye skjenkerettene. Snart angret brennevinshandlerne - men skjenkerettighetene fikk de

¹¹⁷ Kristiansand by, Magistraten, Serie Gc-Borgerbrev 0008, 1848-1876

¹¹⁸ Steen, Sverre (1948): 233

¹¹⁹ Steen, Sverre (1948): 273

ikke tilbake. «Stiftsavisen» hadde i løpet av høsten hatt flere artikler om brennevinshandelsystemet som ble praktisert i Gøteborg. De meddelte leserne at private skjenkeretter ikke eksisterte i Gøteborg. Handelen foregikk gjennom et bolag hvor aksjonærene fikk seks prosent rente av innskuddene og resten av overskuddet gikk til bykassen. Kildematerialet viste at «Stiftsavisen» ble på denne tiden drevet av enken etter tidligere eier og redaktør, Salve Aslagsen Steen, med sterke bånd til haugianerbevegelsen. Steen hadde kjøpt boktrykkeriet fra haugianeren O. P. Moe. Ingeborg Steen fortsatte driften av boktrykkeriet og avisutgivelsen, fram til sin død i 1883. Sønnen Axel Steen overtok som redaktør i 1867 - og som eier i 1883.¹²⁰ Ingeborg Steen bidro til å påvirke debatten omkring de private brennevinshandlerne, via artiklene som avisen publiserte i forkant av konflikten.

Streiken fra brennevinshandlerne gav interesserte byborgere en gylden mulighet. Den 5. desember 1870 ble det holdt et møte i Rådhuset. Byens borgerskap ønsket en bedre ordning av brennevinsutskjenkningen og en foreningsledelse som kunne ta over for brennevinshandlerne. Fire dager senere avholdes et nytt borgermøte hvor det dannes en forening av byens ledende menn. Styret innvilget brennevinshandlerne en fornyet skjenkerett, men kun for ett år. Dette ble gjort så man kunne avvikle det gamle systemet i ordnede former for alle parter. De nye lovforslagene som måtte passe inn i brennevinsloven av 1845 ble sendt til Odelstinget 25. januar 1871. En av begrunnelsen for endringene var å forhindre de private rettighetsinnehaverne å gjøre omsetningen så stor som mulig. Etter noen få endringer blir det nye forslaget enstemmig vedtatt på Stortinget. Den nye loven ble kalt «Samlagsloven» og tredde i kraft 3.mai1871.

Kristiansand ble den første byen i Norge som iverksatte den nye loven. Under ett år etter konflikten startet i byen var et nytt system på plass. Den 8. juni 1871 invitertes det til å tegne aksje i «Samlaget». Hundre aksjer à 100 spesidaler hvor maksimum utbytte var 5 prosent, skulle legge grunnlaget. Kapitalen ble tegnet av 41 personer. Etter gjennomgang i generalforsamlingen og deretter bystyret, overtok Samlaget alt småsalg av brennevin fra 1. januar 1872.¹²¹ Den private brennevinshandelen var fra nå av avviklet.

Den siste kvinnen som mottok borgerbrev med rett til å drive brennevinsproduksjon og salg, var Martine Gurine Torgersen. Hun var ugift og fikk rettigheten i 1871. Bevillingen vart til 1872.¹²² De fleste av disse kvinnen som hadde bevilling på brennvinsproduksjon og salg, ble betegnet som «jomfru». Det plasserte dem i samfunnslagets mellomsjikt. Registeret viste ingen

¹²⁰ Leewy, Karl (1980): bind 6, side 21

¹²¹ Steen, Sverre (1948): 274-375

¹²² Kristiansand by, Magistraten, Serie Gc-Borgerbrev 0008, 1848-1876

kvinner som tegnet seg som aksjonærer i Samlaget. En mulig årsak kan være at aksjeprisen lå langt høyere enn hva de fleste kvinnene hadde råd til. Forretningsmodellen var rettet mot et marked der man med noe større egenkapital kunne inngå lønnsomt samarbeide med likesinnede. Det var profitt tanken i samarbeid med en samfunnstanke om offentlig ansvar, som skulle gagne byens ved og vel. Modellen baserte seg på investeringer med garantert vinning.

Betegnelsen «frøken» dukket for første gang opp i borgerbrevene i 1870 og ble den største gruppen ugifte kvinner ut perioden. Det var nesten ingen «jomfruer» eller «piker» etter 1870 og kun noen få borgerbrev med ukjent sivil status. Kildematerialet viste en forandring i registreringen - og gjenspeilte tydelig at det var de ugifte kvinnene fra de høyere samfunnslag som drev handelsvirksomhet etter 1870. Hva kan ligge til grunn for at ugifte kvinner fra lavere samfunnslag forsvant i borgerbrevene?

Som nevnt tidligere var behovet for forsørgelse en motivasjonsfaktor da det oppstod et kvinneoverskudd. I en by var det begrenset hvor mange som kunne drive med handelsvirksomhet. En «jomfru» eller «pike» hadde flere muligheter til å forsørge seg selv uten å få for stort «sosialt fall» da de var mindre begrenset av borgerskapets normer. Folketellingen i 1865 viste at de fleste ugifte kvinnene ble tjenestepiker. Samtidig kan man lese i Stiftsamtmannen femårsberetning at importen på forbruksvarer økte i den tiden.¹²³ Handelsspesialiseringen og et økende forbrukersamfunn kan ha vært en mulig årsak til at «frøknene» i større grad startet handelsvirksomhet. Som entreprenører kunne de opprettholde en viss sosiale status og fylle et behov som kom forbrukerne og frøknene til gode. Sverre Steen har understreket at døtre fra borgerskapet opplevde en viss sosial nedrykking i takt med middelklassens frammarsj på 1800-tallet. De gikk ut i yrker som telegrafister, telefondamer, lærerinner og kontordamer, men beholdt sin gamle sosiale status.¹²⁴

Borgerbrevene viste at frøknene også gikk ut i samfunnet som entreprenører. Gjennom handel kunne de opprettholde sin sosiale status, i langt større grad enn om de søkte arbeid som tjenestepike hos andre. Som «tyende» kan det tenkes at det sosiale fallet ble for stort. Deres deltakelse i næringslivet kan ha vært møtt med velvillighet i det øvre samfunnslag, både på grunn av en opprettholdelse av en viss sosiale status og på grunn av det økende kvinneoverskuddet. Forsørgerproblemet trengte en løsning og entreprenørskap bidro til løsningen.

¹²³ Forarbeidet til femårsberetningen 1856-1860, Amtets økonomiske stilling, Stiftsamtmannen i Kristiansand, Boks 1858, Statsarkivet Kristiansand

¹²⁴ Steen, S. (1973): 136

Et større fravær av betegnelse «pige» og «jomfru» i borgerbrevene kan også reflektere at samfunnet gikk fra et standssamfunn mot et klassesamfunn, hvor disse betegnelse ble mindre viktige. Samfunnsendringene pågikk over lang tid, men med utviklingen mot et klassesamfunn fikk man mindre avstand mellom de forskjellige klassene, samt en større sosial mobilitet.¹²⁵ Overgangen mellom klassene kunne være flytende. Det kan allikevel vært at færre søkte til handelsstanden fra de lavere lag av befolkningen da konkurransen fra «frøkne» i det øvre samfunnslag, ble for stor. Det var sosialt mer akseptert at «piker» og «jomfruer» gjorde tjeneste hos andre enn at «frøkner» gjorde det. Det kunne oppfattes som et for stort statusfall. Den nye middelklassen som vokste fram, hadde fremdeles koblinger til borgerskapet og dets idealer. Sverre Steen skrev om middelklassen at den omfavnet en større samfunnsgruppe enn tidligere og påpekte den nye bevegelse mellom individer, klasser, landsdeler, Norge og andre land.¹²⁶ Den nye middelklassen vokste fram ut ifra det gamle borgerskapet og lavere samfunnslag, men den var mindre definerbar enn det tidligere standssamfunnet.

2.2.4 Gifte kvinner og borgerbrev 1850-1894

Borgerbrevbevillingene ble først og fremst tildelt enker og ugifte kvinner. I første periode var det kun to registrerte tilfeller hvor gifte kvinner fikk rett til å drive handel. En av kvinnene var Severine Hansen. Ekte mannen hadde rømt. Hans Hansen hadde vært matros og desertert for 12 år siden. Det var nå ni år siden hun hadde hørt fra han. Gurine beskrives som «omreist i 40 år» og gift med Hans Hansen. Magistraten valgte å behandle søknaden på lik linje som en fraskilt kvinne. Hun mottok handelsberettigelse i 1867. Om mannen skulle innfinne seg tilbake i landet igjen, ville hun få sin handelsrettighet inndratt. Hun beholdt rettigheten i fem år.¹²⁷ Den andre kvinnen var Josefine Amalie Kjevig. Ekte mannen hadde reist til Australia og hun hadde ikke hørt fra ham på mange år. Hun får handelsrettighet i 1891 med beskjed om at hvis mannen skulle returnere måtte hun gi tilbake borgerbrevet.¹²⁸

Hvorfor var det så få gifte kvinner i registeret? Gifte kvinner ble erklært fullmyndige på lik linje som ugifte, i 1888, før det var de underlagt ekte mannens myndighet. Den nye loven i 1888 ga blant annet kvinnene råderett over den inntekten de selv måtte tjente på egen virksomhet, samt rett til å kreve særøie.¹²⁹ Gifte kvinner som drev en eller annen form for

¹²⁵ Mykland, Knut (1996): 303

¹²⁶ Steen, S. (1973): 136-137

¹²⁷ Kristiansand by, (1641-1964), Magistraten, Serie GC-Borgerbrev, (1848-1876) boks 8, Statsarkivet, Kristiansand

¹²⁸ Kristiansand by, Magistraten, Rådstueprotokoll nr. 12 (1862-1891) side 505

¹²⁹ Blom, I. og Tranberg A. (1985): 153-154

virksomhet før 1888, var ikke egne økonomisk aktører. Deres arbeidsinnsats var derfor mindre målbar i det offentlige rom. Dette forandret seg i 1894, da håndverksloven likestilte betingelsene mellom kjønnene innenfor handel og håndverk, uavhengig av sivil status.¹³⁰ Denne lovforhandlingen vil jeg komme tilbake til i neste kapittel.

På tross av et lovverk som begrenset gifte kvinners juridiske handlingsrom i større grad enn andre kvinner, hadde de manøvreringsmuligheter. I 1863 møtte Aletta Bentsen opp hos magistraten. Hun klagde sin nød over ektemanns «drikkfeldighet». Hun var bekymret for å miste alt hun eide, på grunn av hans alkoholmisbruk. Med seg hadde hun to handelsborgere som vitner. Mennene kunne bekrefte den vanskelige situasjonen. Aletta fikk medhold hos magistraten og 24.juli 1863 ble ektemann Nils Bentsen registret i rådstueprotokollen som «i umyndighetstilstand».¹³¹

2.3 Kvinner og firmaregistreringer i første periode 1874-1890

Fra 1862 og fram til 1874 hadde det vært 12 lover og bestemmelser som omtalte utvidelser og nærmere bestemmelser om handel og håndverk. Den nye firmaloven som kom i 1874 lovregulerte bestemmelser om firmaregistrering og offentliggjøring.¹³² Ifølge cand. jur Oscar Platou sine kommentarer angående den nye firmaloven i 1874, ga handelsloven av 1842 ingen klar definisjon av begrepet «handel» da den forutsatte at begrepet var kjent.¹³³ Tidene forandret seg og med den nye firmaloven ønsket man å få en bedre definisjon av handelsbegrepet, klarere definisjon av ansvarsforhold og større offentlig innsyn og kontroll. Med denne loven introduserte man for første gang begrepene «ansvarlig selskap» og «uansvarlig selskap».¹³⁴ Tidligere var uttrykk som «navngivne» og «anonyme» eller «unavngivne» brukt. De nye uttrykkene med en forankring i den juridiske språkbruken skulle forbedre firmaforståelsen, men Platou erkjente at de nye uttrykkene fortsatt var mangelfulle.¹³⁵ Hva var noen av forandringene som kom med den nye firmaloven i 1874?¹³⁶

Ansvarlig» eller «uansvarlig» indikerte om man personlig heftet for firmaets forpliktelser eller ikke.¹³⁷ Med begreper «handel» ment man at «det fordres en vis stadighed»

¹³⁰ Blom, I. og Tranberg A. (1985): 147

¹³¹ Kristiansand by, Magistraten, Rådstueprotokoll nr. 12 (1862-1891) side 39

¹³² Platou, Oscar (1875): side 1

¹³³ Platou, Oscar (1875): side 4

¹³⁴ Platou, Oscar (1875): side 1

¹³⁵ Platou, Oscar (1875): side 4

¹³⁶ Beichmann, F. (1890): 105

¹³⁷ Platou, Oscar (1875): side 1

og handelen var «drevet for vindingens skyld».¹³⁸ Firmaanmeldelsesprotokollen hadde kolonner for forretningsnavn, hva slags forretning som skulle drives, anmeldelsesdato og hvem som hadde underskrevet anmeldelsen, hvem som var ansvarlig/ innehaver og hvem som hadde myndighet til å underskrive i firmaets navn. Dette registeret skulle inneholde en tredeling av firmaene innenfor klasse A, B og C. Det kostet 1 spd å registrere klasse A firma og 2 spd for klasse B og klasse C.¹³⁹

Klasse A: enkeltmann som ikke benyttet sitt eget navn på firmaet - eller med sitt eget navn på firmaet med et tilleggsnavn som antydde interessentskap.

Klasse B: ansvarlig selskap hvor det ble brukt et annet navn enn samtlige eieres navn, eller et tillegg som antydde interessentskap.

Klasse C: uansvarlig selskap.¹⁴⁰

Firmaregisteret påla firmaene å føre handelsbøker.¹⁴¹ Det lovpålagte firmaregisteret fra 3. juni 1874 viste tidlig at det var mangelfullt. Allerede i 1875 beskrev Platou loven som utilstrekkelig. I 1890 ble det vedtatt en ny handelslov om registrering. Loven var begynnelsen på det som i dag kalles Handelsregistret. Denne loven vil jeg komme tilbake til i neste kapittel, når firmaregistreringene øker kraftig i Kristiansand.

Sannhet og tillit var viktige kriterier når man drev handel. Myndighetene ville få bedre kontroll på eventuelt snusk og fanteri. Jandrine Jansen må ha vært klar over viktigheten av disse egenskapene. I sin søknad på handelsrettighet til magistraten hadde hun lagt ved en bekreftelse på at hun var moralsk, sann og skikket til å drive handel.¹⁴²

Firmanavnet skulle reflektere sannhet om forretningen. Der hvor det for eksempel kun var en enkelt kjøpmann som benyttet seg av sitt eget borgerlige navn i sin forretning, var det ikke behov for innrapportering til firmaregisteret.¹⁴³

Hva viste firmaregistreringene om enkene? Enkene var ikke anmeldelsespliktig under den nye firmaloven i 1874 om de benyttet seg av sin avdøde ektemanns navn og tilføyde *enke* i stedet for sitt eget navn.¹⁴⁴ Angående den enkelte som drev småhandel uttrykte loven følgende:

¹³⁸ Platou, Oscar (1875): 12

¹³⁹ Platou, Oscar (1875): side 63

¹⁴⁰ Mykland, Liv (2005): 325

¹⁴¹ Beichmann, F. (1890): 105

¹⁴² Kristiansand by, Magistraten, Rådstueprotokoll nr. 11 (1839-1862) side 166

¹⁴³ Platou, Oscar (1875): side 3

¹⁴⁴ Platou, Oscar (1875): 2

«Den enkelt eller enkelte saa at sige tilfældige handelsforretninger føre ikke inn under Loven.»¹⁴⁵

I alt ble det registrert 118 firmaer i Kristiansand for perioden 1875-1890. Enkene deltok i 14 av de 21 firmaregistreringen med kvinnelige innehavere. De tok i begynnelsen over - eller går inn i sine avdøde ektemenns forretning. Firmanavnene beholdes uten tilførsel av betegnelsen «enke» i 13 av de 14 registrerte tilfellene. Mange gikk inn i store og innflytelsesrike bedrifter som blant annet «Saml. Otto & Co», «F. Preus», «C. Olsen» og «O. P. Moe & Søn». Disse firmaene drev med forretninger innenfor trelast, dampskipsekspedisjon, kullhandel, skipsrederi og fabrikkvirksomhet. De fleste betegnes i registeret som «enkefruer» noe som plasserte de i det øvrige samfunnsjiktet. De videreførte ikke det borgerlige kvinnesynet som beholdt kvinnen i den private sfæren. De opprettholdt heller ikke ideen om at «kvinnelige sysler» burde kun utføres i aktiviteter som språk, spille piano, brodere, poesi og kunstinteresse. Registeret viste at firmaene enkene gikk inn i, var mannsdominerte områder. Som enke var de ansett som myndige og deres tilstedeværelse i firmaregisteret reflekterte denne holdningen.

Enkefrue Othilie Johnsen var en av enkene som registrerte firma. Hun var født i 1826 og enke etter J.C. Johnsen. I 1876 overtok hun firmaet da hennes mann døde. «I henhold til Lov om Firma register anmeldes herved, at den av min afdøde Mand, consul J.C. Johnsen drevne handelsforretning fortsættes uforandret af mig under samme firma.» Hun opplyste at hun gir sin sønn, Otto Johnsen myndighet til å signere på vegne av firmaet og at hun sitter i uskiftet bo.¹⁴⁶ Hennes ektemann var en betydelig skikkelse i byens næringsliv. Når firmaet «J.C. Johnsen» skulle feire 75 års jubileum i 1925, ble forretningen beskrevet i Aftenposten som en av Kristiansands største forretninger. Selv om Othilie overtok etter sin avdøde ektemann og drev forretningen i seks år, før sønnen overtok, nevnes hun ikke i avisartikkelen. Der står det kun at noen få år etter J.C. Johnsen's død, overtok sønnen etter sin far.¹⁴⁷ Hennes bidrag ble underregistrert i det offentlige rom. I arbeid med denne masteroppgaven fant jeg at denne type underregistreringen av kvinnes innsats, ikke var uvanlig.

En annen enkefrue var Hansine Heimbeck. Hun var født i Kristiansand rundt 1819 og enke etter Fried Wilh. Heimbeck. Han var født i Preussen rundt 1812 og var i folketellingen i 1865 registrert med yrke *kjøpmann* i Kristiansand.¹⁴⁸ Ole Pedersen Moe var hennes far og ble beskrevet som en høvding blant haugianerne her i byen.¹⁴⁹ Han startet «Christianssands

¹⁴⁵ Platou, Oscar (1875): side 12

¹⁴⁶ Kristiansand by, Firmaregister kl. A, med register 1874-1890, Fol.38

¹⁴⁷ (Aftenposten, 1925)

¹⁴⁸ Folketellingen 1865 for Kristiansand by

¹⁴⁹ Steen, Sverre (1948): 219

Stiftavis», drev boktrykkeri, skipsrederi og tobakksfabrikk. Moe stod også bak bygget av forsamlingslokalet «Noremsalen» i Gyldenløvsgate 12 ved Domkirken – i 1835.¹⁵⁰ Sammen med Peter J. Moe, sønn av O. P. Moe, melder hun inn firmaet 28. januar 1875. Hun opplyste at de begge var ansvarlig og gitt myndighet til å signere for firmaet. I firmaregistreringen er det oppgitt at «O. P. Moe & Søn» skal drive med handel, fabrikk drift, skipsbyggeri og rederi.¹⁵¹

Dette firmaet gikk inn under flere familieeide bedrifter som har eksistert over lengre tid. Sverre Steen trekker fram at levetiden for de personlige firmaene i det 19 og 20- århundre, var relativt kort og at familietradisjonen i næringslivet, spesielt etter 1850 ikke var særlig lang. Firmaet O. P. Moe var et unntak fra periodens særtrekk. Det representerer et eksempel på at samme forretning var familieeid gjennom flere generasjoner. Man kan følge bedriften fra rundt 1814, gjennom ekspansjonstiden som varte fram til 1870. Firmaet viste en større kontinuitet enn eierfamilien.¹⁵²

Denne kontinuiteten tar Hansine Heimbeck en del av da hun som enke etter sin mann, Moes kompanjong, viderefører bedriften til «O. P. Moe & Søn». Som enke og haugianer går Hansine inn i firmaet, ifølge firmaregisteret, med samme ansvar og myndighet som Peter J. Moe. Når firmaet omtales senere, var sønnens overtakelse etter sin fars forretninger i «O.P. Moe & Søn» nedskrevet. Hansine deltakelse ble ikke nevnt.¹⁵³

Ansvarlig innehaver	Sivilstatus	Firmanavn	Hva slags forretning	Reg.dat
Sofie Bredsdorff 1 av 3 innehavere	enke	Bredsdorff, Usterud & Co	Trelasthandel, dampsg, høvleri	1875
Severin Olsen	enke	C. Olsen	Hovedsakelig trelasthandel	1875
Guri Thora Roscher m.fl.	enke	Evje Nikkelværk - hovedkontor i Kristiansand	Nikkelverk	1875
Marie Hansen	enke	Jacob Hansen	kolonial, korn & manufaktur. varer & skråtobakks fabrikk	1875
Hansine Heimbeck & Peter J. Heimbeck (bror)	enke	O.P.Moe & Søn	Handel, fabrikk drift, skipsbyggeri og rederi	1875

¹⁵⁰ Steen, Sverre (1948): 167-169,219

¹⁵¹ Kristiansand by, Firmaregister A, med register (1874-1890), Side 19

¹⁵² Steen, Sverre (1948): 434-435

¹⁵³ Heggveit, H. G. (1905): 133

Margrethe Wild	enke	Saml. Otto & Co	Skipsverft	1875
Nancy Hansen	enke	Carl Hansen	Handelsforretning	1876
Othelie Johnsen	enke	J.C. Johnsen	Handel	1876
Grethe Karine Leversen	enke	L. Leversen	Tobakk fabrikk & handel	1882
Caroline Marie Steen (mor), Axel Andreas Steen (sønn)&Weisser	enke	S. A. Steen	Boktrykkeri, avis "Stiftsavisen" Axel er redaktør	1884
Sørine Christensen	enke	Scheies Enke	Kortvarer & steentøiforretning	1885
Caroline Mathilde Barth	enke	Torjusen&CO	Handel med manufaktur, colourine og fedevarer	1886
Martha Grøntoft	enke	K. C. Grøntoft	Bok papir & kunsthandel	1887
Caroline Sophie Alvilde Preus & Hans Jakob Preus	enke	F. Preus	Dampskipsekspedisjon & kullhandel	1889

Tabell 1 Oversikt over de 14 enkene som ble funnet i firmaregisteret. Alle enkene registrerte firma i klasse A, for perioden 1874-1890.

Informasjonen om hva slags forretning som skulle drives, er basert på hva som er oppgitt i firmaregisteret.¹⁵⁴

Blant de resterende firmaregistreringene var det en kvinne som kun var oppført i form av en signering i firmaanmeldelsen. Anna Gabrielsen signerte i 1885 på firmaanmeldelsen til magistraten. Hennes sivilstatus var ikke registrert i firmaregisteret, men to menn stod oppført som innehavere. De var Fredrik Kristian Walt og Jakob Emil Frøyland. De drev «Merkur-Christianssands Viin-, Cigar- og Tobaksforretning» fram til 1888 da forretningen ble opphevet.¹⁵⁵

En av de andre ugifte kvinnene, var 32 år gamle Anne Marie Mikalsen. Hun registrerte seg som innehaver av firmaet «Goud Aanensen» i 1877. Goud Aanensen kom fra Hægebostad og var trelasthandler. Han var en avdød onkel til Anne Marie. Året etter hun overtok firmaet, giftet hun seg med Johan Gerrard. Hennes ektemann overtok da firmaet og stod registrert som trelastforhandler i folketellingen i 1885.¹⁵⁶ Som ugift kvinne hadde Anne Marie hatt status som

¹⁵⁴ Kristiansand byrett, Serie: K-Firmaregister, Handelsregister, Firmaregisterbilag klasse A, Kd-L0001, 1874-1891

¹⁵⁵ Kristiansand by, Firmaregister A, med register (1874-1890), Side 79

¹⁵⁶ Kristiansand by, Firmaregister A, med register (1874-1890), Side 42

myndig, men den opphørte da hun trådte inn i ekteskapet. Loven gav ikke gifte kvinner fullmyndighet før ti år senere, i 1888. Da likestilles gifte kvinners status med de ugiftes.¹⁵⁷

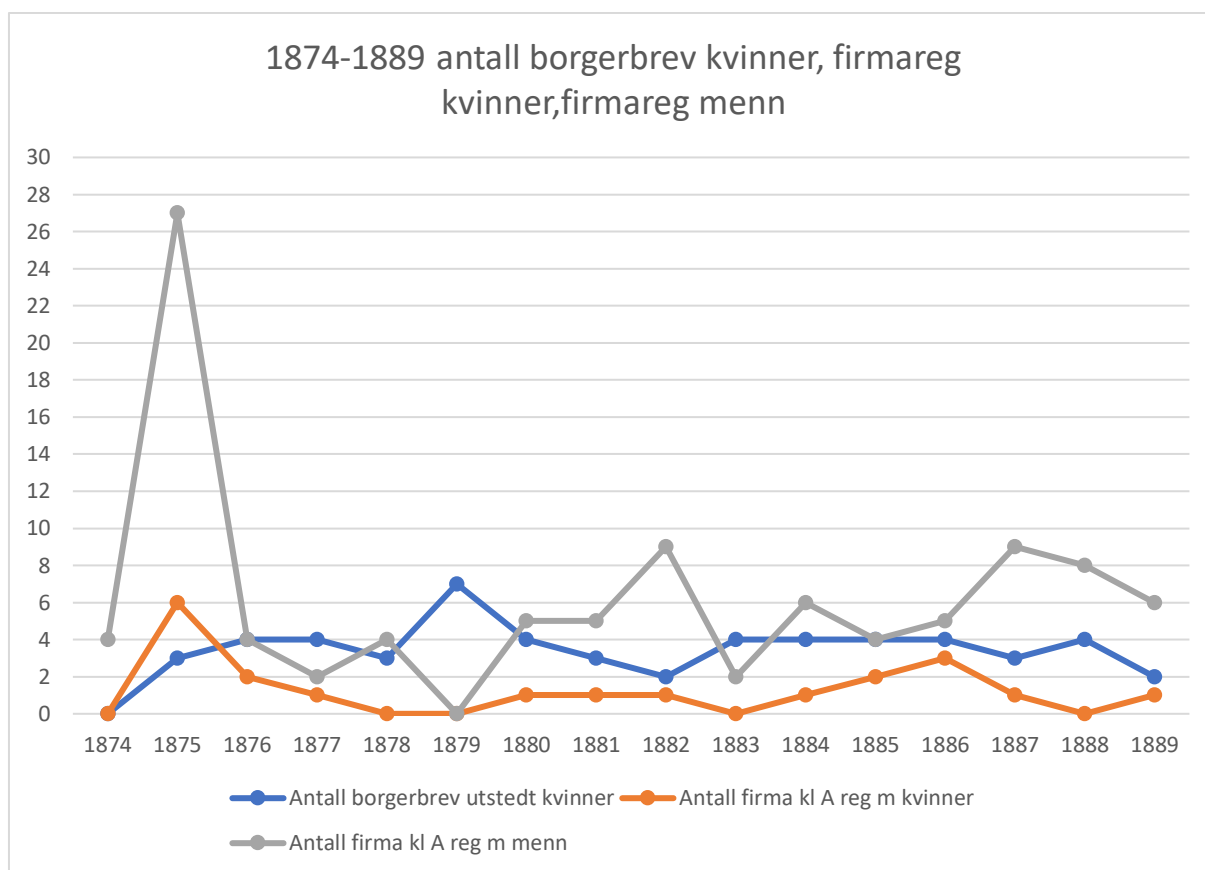
De fem andre ugifte kvinnene i firmaregisteret var mellom 18 og 46 år gamle. Lydia Jensen var kun 18 år da hun registrert firmaet «Trullsen og Co» i 1880. Hun bodde sammen med enke Trullsen og sammen drev de en forretning med «kommisjons og almindelig handel». Butikkjomfru Ida Mathilde Andresen var den andre kvinnen som kun var 18 år. Hun registrerte seg som innehaver av «Birkrems Dampbakeri» i 1886. Hans Bacherud Birkrem stod oppført som myndighets person, med ansvar for signering i firmaet.¹⁵⁸ Ida Mathilde var et unntak i firmaregisteret, da kvinnene oftest hadde både rollen som innehaver og myndighetsperson. Hvor lenge hun drev bakeriet står ikke oppført, men Ida Mathilde forble ugift og døde 74 år gammel. Hennes dødsannonse i Fædrelandsvennen i 1927, var signert Birkrems barn - hennes tantebarn.¹⁵⁹ Registeret viste at de ugifte kvinnene mottok borgerbrev på handelsberettigelse og drev firma innenfor småhandel, bakeri, husholdningshandel, jernvareforretning, kommisjon og alminnelig småhandel. To av kvinnene registrerte firma i en alder av 18 år, dette var tre år tidligere enn hva borgerbrevene tillot.¹⁶⁰

¹⁵⁷ Blom, Ida og Tranberg Anna (1985): 152

¹⁵⁸ Kristiansand by, Firmaregister A, med register (1874-1890), Side 89

¹⁵⁹ Fædrelandsvennen, 30 mars 1927, dødsannonse

¹⁶⁰ Kristiansand by, Firmaregister A, med register (1874-1890)

Figur 3 En sammenligning over registrerte borgerbrev til kvinner og firmaregistreringer klasse A kvinner/ menn, etter firmaloven tredje i kraft (1874-1889).

2.3.1 Byens håndverks- og handelsborgerskap i første periode.

I forarbeidet til Stiftsamtmannens femårsberetning for Kristiansand, opplyste han at byen hadde ved utgangen av 1885, 196 menn og 10 enker med handelsborgerskap. I tillegg hadde 23 menn både handels og håndverksborgerskap. Det var 24 kvinner som stod registrert med handelsrettighet. Ingen kvinner stod registrert med håndverksrettigheter. Tallene viste at i 1885 var det totalt 34 kvinner som innehadde borgerbrev med rett til å drive handel i Kristiansand. Ved opptelling av antall borgerbrev for samme periode 1850-1885, viste funnene at 124 kvinner hadde hatt borgerbrev i kortere eller lengere periode.¹⁶¹

Femårsberetningene for Kristiansand viste at de totale tallene for handel og håndverksvirksomhet sank i løpet av perioden. I 1850 var det 251 handelsborgerskap/ handelsrettigheter og i 1885 var tallet sunket til 229. Til sammenligning gikk tallene for håndverksnæringen ned fra 327 håndverksborgerskap/ håndverksrettigheter i 1850, til 303 i

¹⁶¹ Forarbeidet til femårsberetningen 1886-1895 Amtets økonomiske stilling, Stiftsamtmannen i Kristiansand, boks 1860, skjema nr.16, Statsarkivet Kristiansand

1885. Denne nedgangen behøver ikke bety at selve næringene forminskes da det kan være en strukturell forandring som forårsaker forandringene.

Jeg har valgt å ikke å undersøke dette nærmere, da det ut ifra forskjellige hensyn må foretas en avgrensning av oppgaven. Jeg har allikevel valgt å ta med tallene fra femårsberetningene av to grunner. For det første er de med på å danne et oversiktsbilde over antall personer i byens handels og håndverksnæring, gjennom masteroppgavens første periode. For det andre gjenspeiler de en forandring over tid. Forandringen er interessant da den viser en generell nedgang innenfor borgerbrev på handel og håndverk, i en by som samtidig gjennomgår en befolkningsvekst. Disse tallene fra stiftamtmanden kan kanskje ha medført til en ofte vanlig oppfatning om at borgerbrevene forsvinner i løpet av 1800-tallet. Basert på min kartlegging av borgerbrevene har jeg funnet ut at det motsatte skjedde for kvinnene. Det var en sterk økning i borgerbrev utstedt til kvinner, spesielt på slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet. Dette jeg vil komme tilbake til i neste kapittel som omhandler masteroppgavens andre periode.

2.4 Konklusjon

De fleste kvinner som mottok borgerbrev eller registrerte firma, var entreprenører. Den første perioden kan vise til en viss økning i borgerbrevbevillingene da ugifte kvinner fra 1853 registreres i rådstueprotokollen. De overtar etter enkene, som den dominerende gruppen av entreprenører registeret. Registreringen viste også en endring i sosial status over tid, blant ugifte kvinner innenfor handelsnæringen.

2.4.1 Enker som entreprenører og selvstendig næringsdrivende i første periode

Enkene i første perioden kan deles inn i to grupper. De som mottok borgerbrev for perioden var hovedsakelig entreprenører, mens de som registrerte firma var hovedsakelig selvstendig næringsdrivende.

Enkene som mottok borgerbrev fra 1850-1894 var dominerende i begynnelsen. De var ansett som myndige under loven. På grunn av «enkereglen» hadde de enarverett på borgernæringen etter ektemannen. Enkene representerte allikevel ikke den største gruppen for perioden. De 47 enkene i rådstueprotokollen, mottok hovedsakelig borgerbrev på handel. Baserte på yrkene som deres ektemenn hadde, var de fleste fra middelstanden. Gjennomsnittsalderen var rundt 40 år. De fleste enkene overtok ikke mannens yrke, men med borgerbrev på «handelsberettigelse» startet de opp egen næring. De var hovedsakelig entreprenører, ikke selvstendig næringsdrivende. Ut fra borgerbrevene kom det ikke fram hva

slags handel de skulle drive med. Unntaket var der de mottok rett til brennevinsproduksjon og skjenking. Fra 1850-1871 var det fire enker som drev med brennevinsproduksjon og skjenking. En lovendring i 1871 satt en stopper for denne type næringsvirksomhet for kvinnene.

I første periode 1874-1890 før handelsloven kom, ble det registrert totalt 118 firma i klasse A, i Kristiansand. Enkene som registrerte firma i denne perioden, representerte over halvparten av firmaene med kvinnelige innehavere. Da det fantes unntak for enkene i firmaregistrering, må tallet enker som drev firmaer, antas å være høyere enn de som framkom i registeret. Av de 21 klasse A firmaregistreringene med kvinnelige innehavere/myndighetsperson fra 1874 og fram til 1890, utgjorde enkene 14 av de 21 registrerte tilfellene. De fleste ble betegnet som enkefruer og kom fra det øverste samfunnssjiktet. I motsetning til borgerbrevene, var enkene den dominerende gruppen i firmaregisteret. Enkene gikk hovedsakelig inn i et firma eller overtok et firma, etter sine avdøde ektemenn. Enkene var registrert i mange store og betydelige firmaer i byen. De kan regnes som selvstendig næringsdrivende og ikke entreprenører.

2.4.2 Ugifte kvinner som entreprenører og selvstendig næringsdrivende i første periode

Ugifte kvinner i første periode var hovedsakelig entreprenører og var den dominerende gruppen innenfor borgerbrevene. Dette var ikke tilfelle innenfor firmaregistreringene.

Totalt ble det funnet 82 ugifte kvinner som ble innskrevet hos magistraten og fikk borgerbrev. De aller fleste fikk, i likhet med enkene, handelsrettighet. De ugifte kvinnene kunne deles inn i tre samfunnslag, baserte på betegnelsen «frøken» i det øverste samfunnssjiktet, «jomfru» i det midterste samfunnssjiktet og «pike» i det laveste samfunnssjiktet. Fra begynnelsen var det ugifte kvinner fra det midterste samfunnslaget som dro i gang utviklingen. Kun et fåtall kom fra den lavere klassen. Fra 1870 kom ugifte kvinner fra det øverste samfunnslaget med og dominerte fra da av gruppen ugifte kvinner med borgerbrev. Det kan pekes på flere årsaker til at disse «frøknene» dominerte i borgerbrevene fra 1870 årene og fram til 1894.

Disse ugifte kvinnene fra det øvre samfunnssjiktet hadde muligens både økonomisk og moralsk støtte fra fedre og øvrige familie. Når ugifte «frøkner» av forskjellige årsaker gikk inn i handelsnæringen, var statusfallet ikke så stort. Muligheten for å oppretthold en viss status var både i kvinnes og familiens interesse. Andre lavere statusyrker, som for eksempel tjenestepike eller «tyende», var mer akseptabelt for «piker» og «jomfruer» enn «frøkner». Rundt 2/3 av kvinnene i den første perioden drev mest sannsynlig med småhandel.

1/3 av de ugifte kvinnene fikk bevilling på brennevinsproduksjon, salg og skjenking. Det var hovedsakelig kvinner fra det mellomste samfunnssjiktet som gikk under betegnelsen «jomfru». Samlagsloven i 1871 stanset denne næringsmuligheten.

Fra 1870 overtok ugifte kvinner fra det øvre samfunnssjiktet i borgerbrevene. Fra nå av var det hovedsakelig «frøkner» som drev handelsvirksomhet med borgerbrev.

Det var få ugifte kvinner som registrerte firma når Firmaloven kom i 1874. Den nye loven presiserte handel som noe «å drive for vinnings skyld.» Registeret viste at de fleste ugifte kvinnene søkte borgerbrev. Det støtter opp om tanken på at drivkraften var forsørgelse, ikke profitt. Det var hovedsakelig borgerbrev med handelsrettighet, de ugifte kvinnene hadde.

Lovverket åpnet opp for ugifte kvinner til å forsørge seg selv i større grad enn tidligere. De liberaliserende næringslovene sank gradvis myndighetsalderen for ugifte kvinner, så de kunne drive handel og håndverk. Staten fulgte etter og satt ned den generelle myndighetsalderen noen år etter næringslovene. At næringslovene åpnet opp for større myndighet, før Staten, kan ses på som en løsning på et økende kvinneoverskudd, hvor behovet for forsørgelse for ugifte kvinner ble i økende grad viktig.

2.4.3 Gifte kvinner som entreprenører og selvstendig næringsdrivende i første periode

De gifte kvinnene var nesten fraværende i registrene for første periode. Borgerbrevene viste kun to gifte kvinner som mottok bevilling. De ble behandlet som fraskilte, da mennene hadde dratt til utlandet og ikke latt høre fra seg. Bevillingen var basert på fraværet av ektemannen. Borgerbrev måtte returneres magistraten om ektemannen returnerte hjem igjen.

Det var ingen gifte kvinner som registrerte firma i første periode.

Kapittel 3: Borgerbrev og firmaregistreringer til kvinner i Kristiansand 1890/94-1910

3.1 Innledning

Et gradvis liberaliserende lovverk på 1800-tallet, ga større næringsfrihet og myndighet til kvinner. Deres rettigheter ble i økende grad frigjort fra deres sivile status. Innenfor næringslivet vil jeg peke på to lovendringer som fikk påvirkning for kvinners næringsmuligheter. Den første er Handelsregistret i 1890, som var en erstatning og en forbedring av Firmaloven fra 1874. Den andre er Håndverksloven som kom i 1894.

Handelsloven fra 1842 ble da underlagt en ny håndverklov. Loven i 1894 likestilte betingelsene for handel og håndverksbrev, uavhengig av sivil status.¹⁶² Den ga gifte kvinner en ny næringsrettighet. Hvordan var utviklingen av kvinnelige entreprenører og selvstendig næringsdrivende i en tid hvor kvinner fikk utvidede næringsrettigheter og større yringsfrihet? For å belyse dette, vil jeg se nærmere på borgerbrevene og firmaregistreringene som ble tildelt kvinner i Kristiansand, fra 1890-1910. I dette kapittelet vil følgende spørsmål stå sentralt:

1. Hvem var kvinnene som i denne perioden mottok borgerbrev og registrerte eget firma?
2. Hvordan var firmaregistreringene blant kvinner i forhold til firmaregistreringene blant menn?
3. Hvilke årsaker kan ligge til grunn for den økende utviklingen av kvinnelige entreprenører og selvstendig næringsdrivende i Kristiansand for denne perioden?

3.2 Borgerbrev 1894-1908

Borgerbrevene utstedt til kvinner hadde tidligere brukt betegnelsen «handelsberettighet» eller «handelsbrev». Kvinner fikk ikke betegnelsen «handelsborgerskap» siden den var knyttet opp mot borgerprivilegier, som innebar blant annet politisk stemmerett.¹⁶³ Fra 1894 ble det for første gang benyttet betegnelsen «næringsbrev på handel» i borgerbrevene.¹⁶⁴ Når gifte kvinner i 1894 fikk denne rettigheten ble deres næringsmulighet likestilt med ugifte kvinner og enker. Registreringene i Rådstueprotokollen viste etter 1894 en markant økning i handelsbevillinger for kvinner. Registeret viste en tredobling av borgerbrev, i forhold til tidligere år. De gifte kvinnene dro i gang en vekst, etterfulgt av de ugifte kvinnene - og forble den dominerende gruppen av kvinner ut perioden. I motsetning til oppfatningen om at borgerbrevene forsvant i løpet av 1800-tallet, var det en økning i borgerbrev utstedt til kvinner i Kristiansand. Gjennomsnittlig økte borgerbrevene i andre periode fra rundt to til tre bevillinger per år, til rundt ni per år. Årene 1896,1899,1900 og 1903 skilte seg spesielt ut. Da steg antall kvinner som mottok borgerbrev til 17, 15,14 og 15.

Parallelt med en økning i borgerbrevene, skjedde det en kraftig vekst i antall firmaregistreringer, hvor kvinner registrerte seg som innehavere og myndighetsperson. Firmaregistreringene innenfor klasse A, B og C viste en tydelig kjønnsforskjell. Kvinnene gikk

¹⁶² Blom, I. og Tranberg, A. (1985): 147

¹⁶³ Nerbøvik, Jostein (1999): 133

¹⁶⁴ Kristiansand by, Magistraten, Rådstueprotokoll nr. 13, Statsarkivet, Kristiansand

hovedsakelig inn i klasse A firma. Dette var enkeltmannsforetak, ansvarligselskap og kommandittselskap. Der representerte de rundt 30 % av all klasse A registreringene i byen. Registeret viste at noen år var det flere kvinner enn menn som registrerte denne type firma. Det kan ha vært flere årsaker til denne utviklingen. Jeg vil i dette kapittelet trekke fram både nasjonale og lokale årsaksforklaringer. På det lokale plan vil jeg gå nærmere inn på to hendelser som fikk betydning spesielt for Kristiansands utvikling. Den ene var sjøfartskrisen som Sørlandet opplevde på slutten av 1800-tallet. Den andre var et økonomiske krakk i hovedstaden på begynnelsen av 1900-tallet. Krisen fikk ringvirkninger for Kristiansands næringsliv, med forgreininger helt tilbake til den store bybrannen i 1892. Når byen opplevde nedgangstider hvor konkurskurven steg, viste firmaregistreringene en økning i kvinners deltakelse i byens næringsliv.

Med firmaregistreringene deltok kvinner i en handelsnæring, som definerte handelsbegrepet ut fra en profitt tanke i langt større grad enn borgerbrevene. De ble mer synlige i et offentlig næringsliv, som selvstendige økonomiske aktører, underlagt større innsyn og krav fra staten. Jeg vil i kapitlets hoveddel nå undersøke nærmere de kvinnene som registrerte eget firma etter Handelsregisteret kom i 1890 og de kvinnene som fikk borgerbrev etter Håndverksloven kom i 1894.

3.2.1 Borgerbrev og gifte kvinner 1894-1908

I borgerbrevet datert 6. september 1895, mottok Kathrine Bjorvand som var gift med handelsborger A. J. Bjorvand, retten til å drive handel. Hun var den første gifte kvinnen jeg fant i registeret, som levde sammen med mannen sin. På borgerbrevet kan det leses følgende: «af Lov om Forandring i Handels og Haandværkslovgivningen af 29 Juni 1894 blive at meddele henne Næringsbrev paa Handel her i Byen og hennes Navn at indføre i Borgerrullen.»¹⁶⁵ Borgerbrevet henviste til endring i handelsloven som tilsa at gifte kvinner fikk lov til å drive næring. Fra nå av kunne kvinner uavhengig av sin sivile status, forlange næringsbrev på handel eller håndverk. Ugifte og gifte kvinner hadde for første gang nesten like betingelser for å kunne drive handel eller håndverk. Kvinnene måtte være over 25 år. «Gifte kvinner kunne ikke drive næring som var mannen forbudt.»¹⁶⁶

Kathrine Bjorvand var en av mange gifte kvinner som etter 1894 søkte borgerbrev. I denne perioden 1894-1908, var det et flertall av gifte kvinner som søkte næringsbevilling hos

¹⁶⁵ Kristiansand by, Magistraten, Gc-Borgerbrev 0009, (1877-1902), Statsarkivet Kristiansand SJEKK OM RIKTIG OPPFØRING..

¹⁶⁶ Blom, I., Tranberg, A. & Nordisk, m. (1985): 153-154

Magistraten. De få gifte kvinnene som hadde registrert seg tidligere, henvendte seg til magistraten da ektemennene hadde rømt og ikke latt høre fra seg. De ble behandlet som fraskilt inntil eventuelt ektemennene returnerte. Borgerbrevet ble inndratt om ektemennene kom hjem.

Etter lovendringen i 1894 viste registeret en betydelig forandring. De gifte kvinnene møtte opp for å kreve handelsrettighet. Ofte var mannen med og støttet hustruen. Ektemannen kunne også søke på vegne av sin hustru. En av dem var slakterborger Jakob Wathne som på vegne av sin 60 år gamle hustru Grethe Tobine, søkte næringsbrev på handel i 1896. Hun beholder denne næringsrettigheten i 8 år, fram til 1904.¹⁶⁷ Borgerbrevene viste at de fleste kvinnene var gift med menn som selv drev med en eller annen form for handel eller håndverk, men noen kunne plasseres i det litt høyere samfunnssjiktet, rett under embetsmennene. De fleste ektemennenes yrker stod oppført i rådstueprotokollen. Mennene hadde yrker som byggmestre, hovslager, tømmermenn, murersvenn, garver, ullvarehandler, fiskehandler, sadelmaker, skomaker, maler, boktrykker, meierieier, mekanikus, skipsførere, meddambskipsfører, sjømann, fyrbøker, vognmann og en og annen emissær, postmester, agent, arkitekt og bestyrer. Det plasserer de gifte kvinnene hovedsakelig i det midterste samfunnssjiktet.¹⁶⁸ Ut ifra ektemennenes yrke er det rimelig å anta at de fleste hustruene ble entreprenører og startet noe eget. Hva slags handel de skulle drive, oppføres ikke i protokollen, men forbrukervarer og ferdigvarer ble i større grad importert til Kristiansand fra 1860-70 årene.¹⁶⁹ Med utviklingen av et økende forbrukersamfunn, kan det tenkes at disse kvinnene benyttet seg av denne utviklingen og formidlet forbrukervarer.

Hvor stor var økningen av kvinner som fikk borgerbrev etter 1894? Før 1894 lå det på rundt tre til fem borgerbrev utstedt i året. For menn lå gjennomsnittet på rundt 6-8 borgerbrev i året. Etter 1894 viste registreringene i rådstueprotokollen en stor forandring. Antall borgerbrev utstedt til kvinner økte betraktelig. Gjennomsnittet for perioden var på litt over 9 borgerbrev per år. Det var de gifte kvinnene som dro i gang veksten og dominerte, etterfulgt av de ugifte. Sammenlignet med enkene var det dobbelt så mange gifte kvinner enn enker, som fikk «Næringsbrev på handel» for perioden. Spesielt årene 1896, 1899, 1900 og 1903 skilte seg ut. Da mottok totalt 17, 15, 14 og 15 kvinner borgerbrev.

De aller fleste kvinnene oppgav alder når de registrerte seg. Den yngste gifte kvinnen var Laura Blazek. Hun var 23 år gammel og gift med musikk lærer Ferdinand Blazek. I 1903 får

¹⁶⁷ Kristiansand by, Magistraten, Rådstueprotokoll nr. 13 (1891-1900), Fa 13, side 140, Statsarkivet Kristiansand

¹⁶⁸ Kristiansand by, Magistraten, Rådstueprotokoll nr. 13 (1891-1900), nr. 14 (1901-1913), Statsarkivet Kristiansand

¹⁶⁹ Steen, S. (1948): 233

Laura borgerbrev på handel.¹⁷⁰ Den eldste var Grethe Tobine Wathne. Hun var 60 år og gift med slakterborger Jakob Wathne.¹⁷¹ Gjennomsnittsalderen for gifte kvinner lå på litt over 32 år. Hvor lenge de gifte kvinnene beholdt denne rettigheten kom ikke tydelig fram, da det sjeldnere oppgis en sluttdato.

I løpet av de 14 årene i andre periode, viste rådstueprotokollen at det var rundt 60 gifte kvinner som mottok «Næringsbrev på handel». Til sammenligning var det ifølge folketellingen i 1891, 1932 registrerte gifte kvinner i byen.¹⁷² Dette tallet steg til 2247 i 1910.¹⁷³ I brevene som lå hos Magistraten kunne man lese at kvinnene ga løfte om at «de straks påbegynner forretning». Denne formuleringen gikk ofte igjen i borgerbrevene. Det var tydelig at med borgerbrev fra det offentlige, var det et forventet ønske om at det ble igangsatt handling raskt, noe som ofte ble bekreftet i søknaden. Borgerbrevene krevde ikke samme offentlig innsyn og kontroll som handelsregisteret. Dette kan ha vært årsaken til at myndighetene ville forvise seg om at borgerbrevets privilegier var berettiget og at kvinnene startet handel innenfor en rimelig tid.

Rakel Tønnesen var en av de gifte kvinnene som skilte seg ut i kildematerialet. Hun stod registrert som separert fra sin mann, agent Tønnesen. Rakel var 27 år gammel og søkte som separert kvinne om «Næringsbrev på handel».¹⁷⁴ Det samme gjorde 45 år gamle Ingeborg Bekke i 1897. Hun var gift med handelsborger Johan Bekke. Ingeborg mottok handelsberettigelse samme år som hun fikk innvilget separasjon fra mannen.¹⁷⁵ Det opplyses ikke i borgerbrevene om hvorfor de var separerte.

Disse gifte og fraseparerte kvinnene i rådstueprotokollen, viste gjennom entreprenørskap en handlekraft som gjenspeilte en selvstendighet, uavhengig av sivil status.

3.2.2 Borgerbrev og ugifte kvinner 1894-1908

Ugifte kvinner hadde vært den dominerende gruppen av kvinner med borgerbrev, siden arveloven kom i 1854 og gav kvinner og menn lik arverett.¹⁷⁶ I den andre perioden, fra 1894 skjedde det et skifte. De ugifte kvinnene var ikke lenger den gruppen av kvinner med flest borgerbrev. Hva kan registeret si om de ugifte kvinnene i andre periode? Det var totalt 44 ugifte

¹⁷⁰ Kristiansand by, Magistraten, Rådstueprotokoll nr. 14 (1901-1913), Fa 14, side 99, Statsarkivet Kristiansand

¹⁷¹ Kristiansand by, Magistraten, Rådstueprotokoll nr. 13 (1891-1900), Fa 13, side 141, Statsarkivet Kristiansand

¹⁷² Folketellingen 1891, Kristiansand by, Digitalarkivet

¹⁷³ Folketellingen 1910, Kristiansand by, Digitalarkivet

¹⁷⁴ Kristiansand by, Magistraten, Rådstueprotokoll nr. 14 (1901-1913), Fa 14, side 33, Statsarkivet Kristiansand

¹⁷⁵ Kristiansand by, Magistraten, Rådstueprotokoll nr. 14 (1901-1913), Fa 14, side 51 og side 171, Statsarkivet Kristiansand

¹⁷⁶ Blom, I., Tranberg, A. & Nordisk, m. (1985): 151

kvinner som får handelsrettighet. Tallet kan være noe høyere da det var noen kvinner hvor sivil status ikke var oppgitt i Rådstueprotokollen for denne perioden 1894-1908.

Jeg fant ingen ugifte kvinner som omtales som «piker» eller «jomfruer» i denne perioden. De omtales kun som «frøken». Dette er en forandring fra tidlig i første periode 1850-1894, men en videreføring fra en utvikling som strekker seg fra 1870 og framover. Hvorfor forsvinner «piker» og «jomfruer» fra kildene? En mulig årsak kan være at i takt med oppløsningen av et standssamfunn som pågår i løpet av 1800-tallet, forsvinner denne type betegnelse mer og mer. Henvisningen til sosial tilhørighet er muligens noe som forminskes gjennom moderniseringsprosessene som landet går igjennom, men den forsvinner ikke helt.

En annen forandring var fravær av en mannsperson i registreringen. Ingen av frøknene hadde oppgitt fedre, brødre, kuratorer eller andre mannspersoner som referanser. De var entreprenører og uavhengige individer.

Hvor gamle var de ugifte kvinnene? Gjennomsnittsalderen lå på rett under 40 år. Sammenlignet med første periode er dette en økning i alder. Frøknene i første periode hadde en gjennomsnittsalder på 27 år. Nå skal man passe seg for å trekke for mange slutninger ut av gjennomsnittet, men det er en forandring som er verdt å ta med. Tar man med gjennomsnittet for «piker» (36 år) og «jomfruer» (30 år) i første periode, gjenspeiler funnene at ugifte kvinner inntar næringslivet i gjennomsnitt senere i andre periode - enn i første periode.

Hanna Torjussen var den eldste ugifte frøkenen i kildematerialet. I 1906 mottok hun retten til å drive handel i en alder av 56 år. Hun tok imot borgerbrevet med løfte om å starte handel snarest.¹⁷⁷ Hun er en, av en gruppe kvinner som både hadde borgerbrev - og eget firma. I 1906 registrere hun også firmaet «Hanna Torjussen».¹⁷⁸ Hanna Torjussen var å finne i flere kilder. Hun kan blant annet knyttes til «Hedningmisjonen» som hadde sitt utspring fra haugianerbevegelsen.¹⁷⁹ Det var krevende å finne noe skrevet om disse forretningskvinnene. De var ofte kun nevnt i forbindelse med deres basarvirksomhet. Jeg fant flere koblinger til foreningsaktiviteter innenfor humanitært, religiøst og politisk arbeid. I «Agderposten» 28. juli 1894 opplyses det om at trekningen på basaren for Hedningmisjonen, vil foregå hjemme hos Hanna Torjussen.¹⁸⁰ I kapittel fire vil jeg se nærmere på koblingen mellom firmakvinnene og foreningsvirksomhet.

¹⁷⁷ Kristiansand by, Magistraten, Rådstueprotokoll nr. 14 (1901-1913), Fa 14, side 163, Statsarkivet Kristiansand

¹⁷⁸ Kristiansand byrett, Serie: K-Firmaregister, Handelsregister, Firmaregisterbilag klasse A, Kd-L0003, 1898-1916

¹⁷⁹ Steen, Sverre (1948): 167

¹⁸⁰ Agderposten, annonse 28.07.1894, Nasjonal biblioteket SJEKK OPPSETT

Ut ifra registreringene var det ikke mulig å finne ut hva slags type handel disse ugifte kvinnene skulle drive med, men de var entreprenører og bidro til byens næringsliv. Når jeg sammenlignet borgerbrev og firmaregistreringen, fant jeg mange kvinner som søkte både borgerbrev og registrerte eget firma. Disse vil bli omhandlet litt senere i kapittelet, under firmaregistreringene.

3.2.3 Borgerbrev og enker 1894-1908

Enkene hadde en særstilt posisjon i samfunnet sammenlignet med ugifte og gifte kvinner. De var under loven myndiggjort uavhengig av alder. Dette innebar en større handlingsevne innenfor næringslivet, enn andre kvinner. Hvor mange enker mottok borgerbrev i andre periode? Var det noen endringer sammenlignet med registreringene fra første periode?

Jeg fant 33 enker som mottok borgerbrev med handelsrettighet i andre periode. Da noen får kvinner ikke har oppgitt sivilstatus, kan tallet være litt høyere. En av dem som mottok rett til å drive handel var enken etter skomaker Thorvald Emil Christensen. Petra Christensen var 37 år da hun i 1894 fikk handelsrettighet i byen. Hvor lenge hun beholdt denne rettigheten er uvisst da det ikke oppgis noen sluttdato.¹⁸¹ Det ble sjeldent opplyst om sluttdato i registreringen for andre perioden. Av alle enkene vises kun 4 enker en slutt dato på borgerbrevet. Det viste en varighet på to, fem, seks og syv år.

Når det gjaldt alder var den oppgitt hos alle enkene, bortsett fra en. Gjennomsnittsalder lå på litt over 41 år. Det er omtrent samme gjennomsnittsalder som i første periode. Den yngste enken var 24 år. Det var Laura Caspersen. Hun fikk handelsrettighet i 1903.¹⁸²

Somregel var de avdøde ektemennenes yrke oppgitt i protokollen. Yrkene viste at de fleste enkene kom fra middelstanden, men det fantes unntak. Der hvor enkene spesifiseres som enkefruer, er mannens yrke ikke oppgitt. Betegnelsen «frue» indikerte at de kom fra det øvre laget i samfunnet.¹⁸³ Enkefruene utgjorde litt over 36% av alle enkene. Enkene i denne andre perioden viste en endring fra enkene i første periode, når det gjaldt sosial status. Det øvre samfunnsjiktet var sterkere representert blant enkene i andre periode, enn i første periode. Laura Caspersen var en av disse enkefruene. Hvor lenge hun beholder rettigheten var ikke oppgitt i registeret.

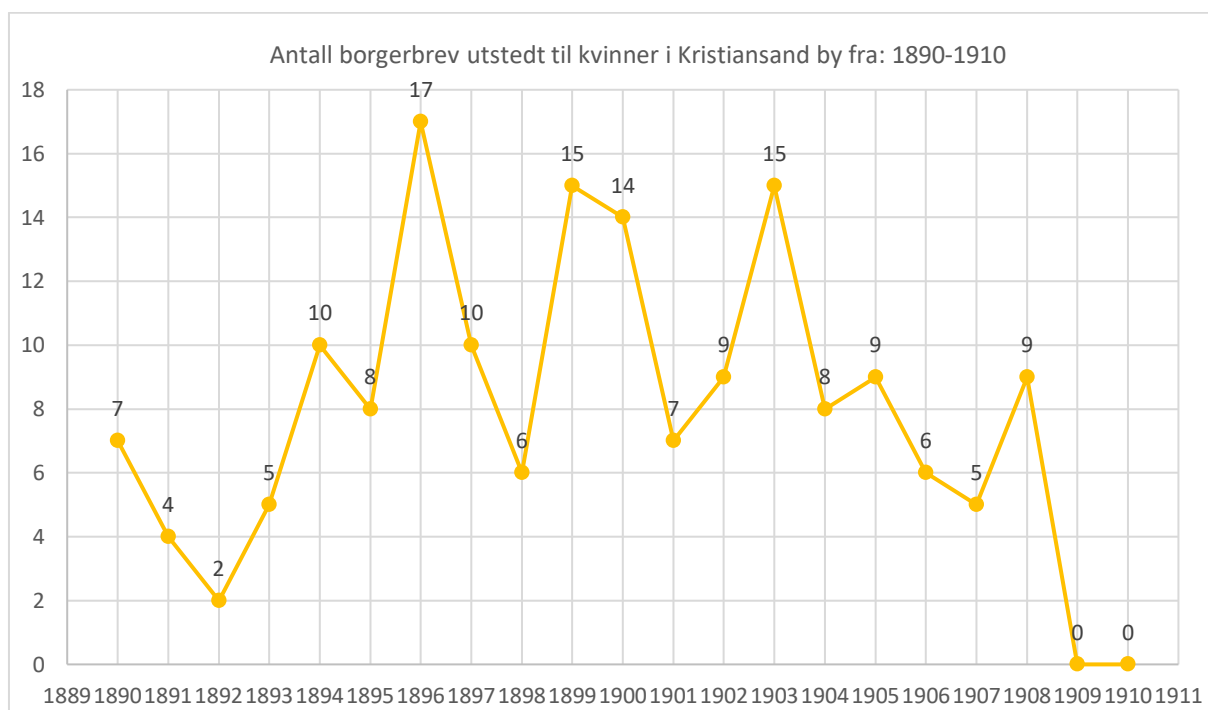
Maren Pettersen var den eldste enken som mottok borgerbrev med handelsberettigelse. Hun var 64 år og enke etter handelsborger Pettersen, da hun fikk handelsrettighet i 1895. Hvor

¹⁸¹ Kristiansand by, Magistraten, Rådstueprotokoll nr. 13 (1891-1900), Fa 13, side 101, Statsarkivet Kristiansand

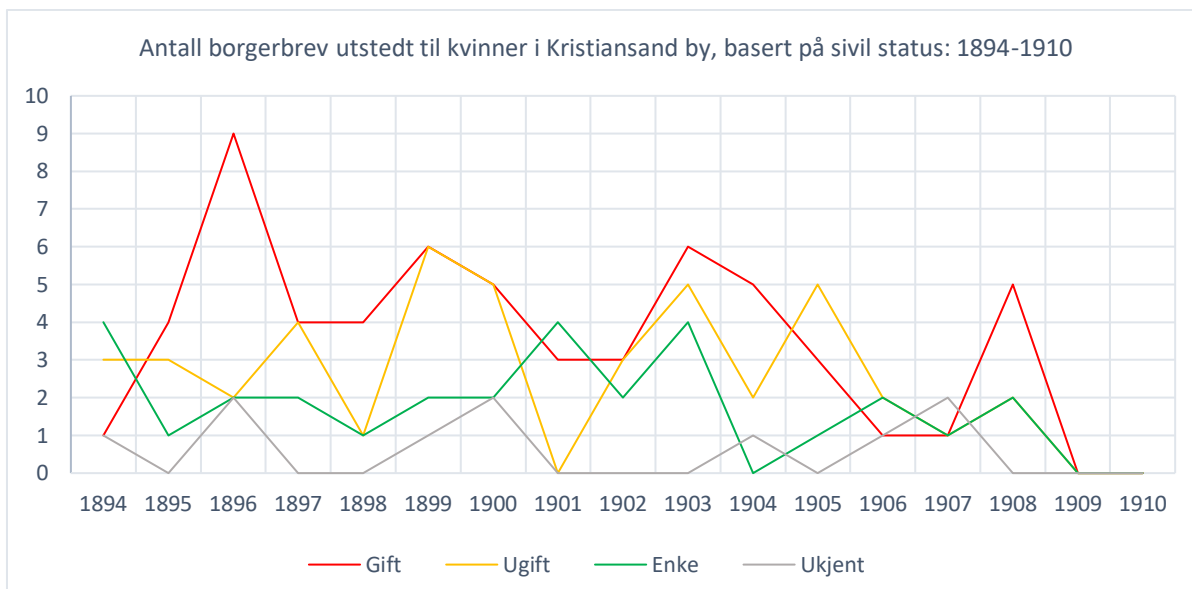
¹⁸² Kristiansand by, Magistraten, Rådstueprotokoll nr. 14 (1901-1913), Fa 14, side 98, Statsarkivet Kristiansand

¹⁸³ Myhre, Jan Eivind (2015): 121

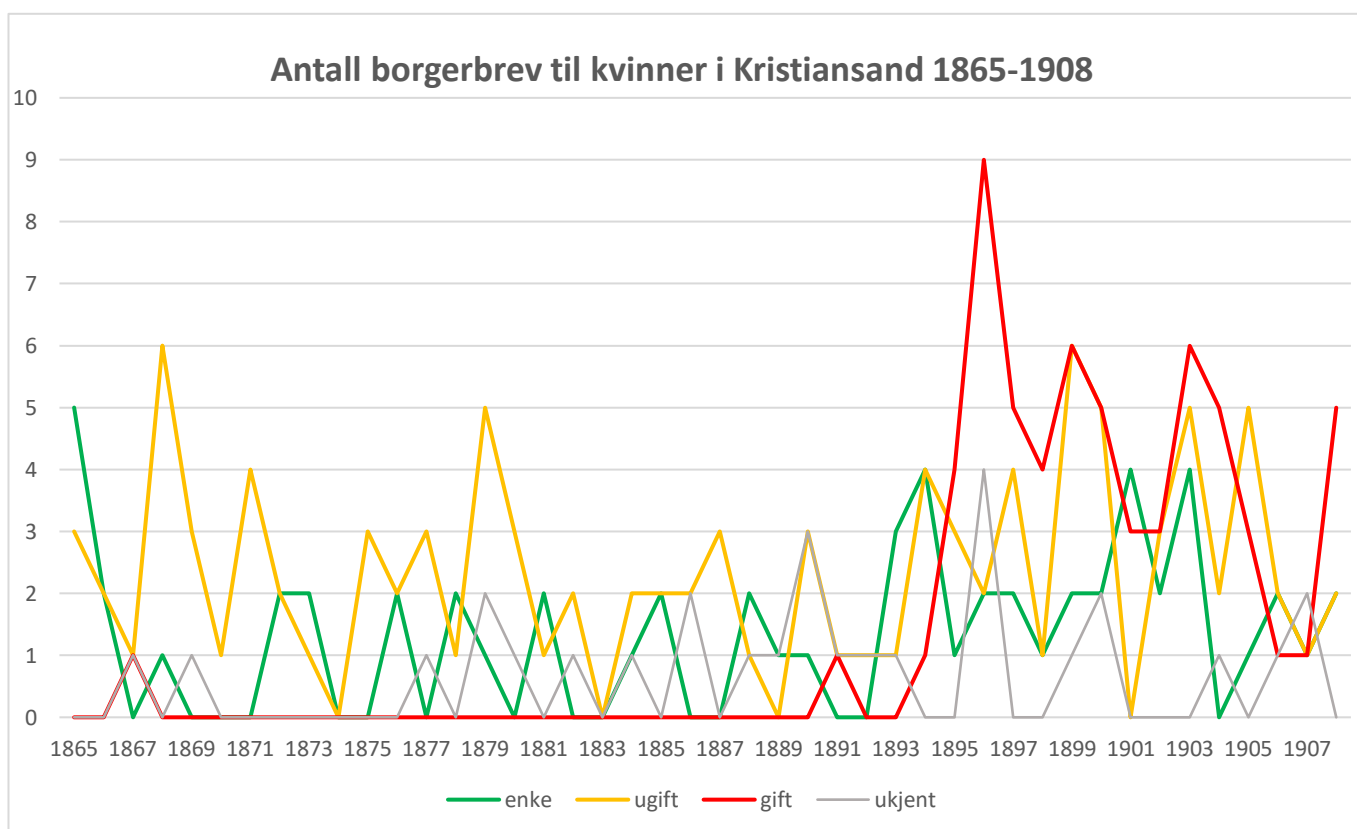
lenge hun har rettigheten oppgis ikke, men hun går inn i samme yrke som sin avdøde ektemann. Mest sannsynlig overtok hun etter sin ektemann og ble selvstendig næringsdrivende. Dette gjaldt ikke for de fleste enkene. Kun tre av mennene stod registrert med handelsborgerskap. De fleste mennene hadde andre yrker, som for eksempel sjømann, skomaker, tømmermann og skipsførere. De fleste enkene der mennenes yrker oppgis, var enker etter skipsførere. Disse enkene i andre periode, defineres som hovedsakelig entreprenører, ikke selvstendig næringsdrivende.

Figur 4 Antall kvinner per. år som mottok borgerbrev i Kristiansand, fra 1890-1910.

Figur 5 Antall kvinner per år som mottok borgerbrev i Kristiansand fra 1894-1910, basert på sivil status.

Figur 6 Antall kvinner per år som mottok borgerbrev i Kristiansand fra 1865-1908, basert på sivil status. Diagrammet tydeliggjør overgangen når gifte kvinner får rett til å drive handel på lik linje med enker og ugifte kvinner.

3.3 Firmaregistreringer og kvinner i Kristiansand 1890-1910

Parallelt med utstedelse av borgerbrev, gjennomgikk næringslivet en gradvis modernisering. Fimaloven i 1874 ble erstattet av Handelsregisteret i 1890. Ifølge byråsjef i justisdepartementet, F. Beichmans forklarende anmerkninger til det nye handelsregistret, var meningen at den nye handelsloven skulle stemme med den danske (1887) og svenske (1889) lovgivningen. Han påpekte at det nye handelsregisteret ville få en stor praktisk betydning for både jurister og næringsliv i Norge.¹⁸⁴

Hvordan ble utviklingen av firmaregistreringene for kvinner i Kristiansand, etter at Handelsregisteret tredde i kraft? Før jeg går nærmere inn på empirien, vil jeg si noe om Handelsregisteret som kom i 1890. Deretter vil jeg trekke fram tre internasjonale historikere som har utfordret synet på kvinner og næringsliv.

3.3.1 Handelsregistre 1890

Handelsregistre i 1890 skulle være noe mer enn et firmaregister. Det skulle være et selskapsregister. Registreringene ble også fra nå av delt inn i klasse A, klasse B og klasse C, i hver sin protokoll hos magistraten.¹⁸⁵ Men firmainndelingen var noe endret siden 1874.

Klasse A: Firma for enkelt personer, ansvarlige selskaper, kommandittselskaper og kommandittaksjeselskaper.

Klasse B: Aksjeselskaper.

Klasse C: Andre selskaper med begrenset ansvar.¹⁸⁶

Når det gjaldt klasse A firma anmeldelse, var kravet foruten firmaets, «hans fulde navn og bopæl, forretningens almindelige beskaffenhed og den kommune, hvor forretningskontoret finnes.»¹⁸⁷ Tanken var at man skulle ha en nærmere individualisering av innehaver og derfor oppgi bopel samtidig som det gjorde det lettere å komme i kontakt med vedkomne, om nødvendig. Denne individualiseringen kom også til syne i registreringen, da det spesifisertes sjeldnere kvinnenens sivile stauts i firmaregistreringene. Dette var ikke praksis for borgerbrevene som ble utstedt til kvinner. Der viste rådstueprotokollen at det hovedsakelig oppgis kvinnenens sivile status. En mulig tolkning av dette kan være at individualiseringstanken i

¹⁸⁴ Beichmann, F (1890): Forord (ingen sidehenvisning oppgitt)

¹⁸⁵ Beichmann F. (1890): 33

¹⁸⁶ Mykland, L. (2005): 330

¹⁸⁷ Beichmann F. (1890): 56

handelsregisteret, bidro juridisk til å styrke en selvstendigjøring av kvinners stilling i samfunnet. Deres handel og håndverks rettigheter var tidligere koblet opp mot deres sivile status. Handelsregisterets med sin nye praksis, kan ses i lys av moderniseringsprosessene som samfunnet gikk igjennom på 1800-tallet. Et samfunn som beveget seg bort fra et stands – og privilegiet samfunn.

Paragraf 11 i handelsregisteret fastslo at enker som fortsatte sine avdøde ektemenns forretninger, kan så lenge de sitter i uskiftet bo, benytte firmaet uforandret. Men det poengteres at loven fastslår ikke om de har rett til å drive forretning etter avdøde ektemenn. Det konkluderes derfor at så lenge enken sitter i uskiftet bo, er det rett og rimelig at hun får fortsette sin avdøde ektemanns firma uforandret.¹⁸⁸

Handelsloven i 1890 medførte plikt til å opplyse om visse ting til offentligheten, samtidig som det offentlige fikk myndighet til å kontrollere om det lovmessig var i orden og registreringen sannferdig i henhold til firmaets registrering. Innføringen i registeret betinget enerett til firmaet, i all fall under lovens bokstav. Loven spesifiserer at visse handlende, håndverkere og forsikringsselskaper har rett, men er ikke pliktig til å registrere seg. Om de valgte å registrere seg falt de inn under handelslovens betingelser.¹⁸⁹

Frihandel som fetevarer, det vil si varer med høyt fettinnhold som gjaldt mange landbruksvarer, trengte man ikke få handelsbevilling for. Salg av disse varene gikk ikke under bunden salgsvirksomhet. Det samme gjaldt kafe, skole og overnattingsvirksomhet. Denne forretningsetableringen som var basert på småhandel, passet mange enslige kvinner med liten startkapital.¹⁹⁰ De nye lovbestemmelsene tok utgangspunktet i næringslovgivningens bestemmelser om handelsborgerskap, handelsbevilling og annen alminnelig handelsbevilling. Tilføyelsene skulle ikke være i konflikt med noen av de eksisterende privilegiene.¹⁹¹

3.3.2 Kvinner og næringsliv

Flere historikere har forsket på kvinner og næringsliv på 1800-tallet. En av dem er Alison C Kay som med sin doktoravhandling «*The Foundation of Female Entrepreneurship*» belyste hvordan kvinnelige overlevelseshandlere i London (1800-1870) klarte å manøvrere og forhandle mellom det offentlige rom og hjemmets private sfære. På denne måten kunne de overleve både økonomisk, samtidig som de ivaretok sin sosiale status.¹⁹² Et annet

¹⁸⁸ Beichmann F. (1890): 42-44

¹⁸⁹ Beichmann F. (1890): 9-10

¹⁹⁰ Dørum, Knut (red.) Larsen, Eirinn (2014): 151

¹⁹¹ Beichmann F. (1890): 105

¹⁹² Kay, Alison C. (2009): 134

studie av Jennifer Aston og Paolo Di Martino «*Risk, success, and failure: female entrepreneurship in late Victorian and Edwardian England*» tar opp spørsmål rundt kvinners holdninger i forretningslivet i forhold til menns holdninger. De argumenterer for at kvinner handlet på samme måte som menn med tanke på forretningsstørrelsen, holdninger til å tørre å ta risikoer – og også til suksess. De forble aktive og en viktig del av den britiske, urbane økonomien. Studiene utfordrer det tradisjonelle synet om at kvinnene trakk seg ut av den offentlige sfæren hvor handel og produksjon opererte - og inn i den private sfæren som «Angels of the house». Dette synet står derfor i kontrast til den tradisjonelle oppfatning om at antall forretningskvinner på 1800-tallet gikk ned i takt med deres synkende relevans i næringslivet.¹⁹³

Hvordan var situasjonen i Kristiansand? Mistet forretningskvinnene sin relevans i løpet av 1800-tallet? Handlet de på samme måte som menn, når det gjaldt valg av forretningsmodell? Og kan registreringene vise noen kjønnsforskjeller innenfor valg av firma?

Året etter handelsregisteret kom, viste registeret en kraftig økning i firmaregistreringene. Totalt ble det i 1891 registret 237 firma i klasse A. Av disse var det 186 menn og 51 kvinner som registrerte eget firma. Året før hadde det kun vært en firmaregistrering med kvinnelig innehaver og seks firmaregistreringer med mannlige innehavere.

Ved gjennomgang av alle firmaregistreringen fordelt på klasse A, klasse B og klasse C, viste registeret en tydelig kjønnsforskjell. Tar man all klasse A firmaregistreringen fra 1890-1910, minus de som ble overført fra tidligere registre, viste funnene at totalt 731 klasse A firma ble registrert i byen for denne perioden. Kvinnene utgjorde 237 av disse klasse A registreringene. Det tilsvarte over 32 % av all klasse A firmaregistreringen for perioden. Inkluderer man alle firmaregistreringen av klasse A fra firmaloven tredje i kraft i 1874 og fram til 1910, ble det registrert 849 firma i byen. Kvinnene utgjorde 258 av disse registreringene. Det vil si over 30 % av all klasse A firmaregistreringene i tidsrommet 1874-1910.¹⁹⁴ Disse tallene tar høyde for de firmaoverføringer som ble overført fra et register til et annet.

Et annet interessant funn var sammenligningen av firmaregistreringen mellom kjønnene. Noen år ble det registrert flere kvinner enn menn i handelsregisteret under firma klasse A. Dette gjaldt for Kristiansand i årene 1895, 1896, 1900, 1904 og 1909.¹⁹⁵ Året 1891 markerte en forandring i registeret. Dette var begynnelsen på veksten innenfor

¹⁹³ Aston, J. & Di Martino, P. (2017): 837-839, 855-856

¹⁹⁴ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret klasse A, bind I (1891-1894) klasse A bind II (1894-1904) og klasse A bind III (1904-1916), Statsarkivet Kristiansand

¹⁹⁵ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret klasse A, bind I (1891), Klasse A, bind II (1894-1904) og klasse A, bind III (1904-1910), Statsarkivet, Kristiansand

firmaregistreringene. Årene hvor det var flere kvinner som registrerte firma enn menn, er markert i tabellen.

Årstall for antall firma klasse A, registrert i KRS Byrett	Antall kvinner i firma registrert	Antall menn i firma registrert
1874	0	4
1875	6	27
1876	2	4
1877	1	2
1878	0	4
1879	0	0
1880	1	5
1881	1	5
1882	1	9
1883	0	2
1884	1	6
1885	2	4
1886	3	5
1887	1	9
1888	0	8
1889	1	6
1890	1	6
1891	51	186
1892	2	26
1893	5	27
1894	11	16
1895	8	7
1896	16	2
1897	8	14
1898	8	18
1899	16	23
1900	18	16
1901	5	8
1902	10	17
1903	14	17
1904	14	13
1905	8	12
1906	10	20
1907	9	13
1908	21	50
1909	7	6
1910	3	6
Totalt antall klasse A firma registreringer	265	603 (591 firma, flere menn i noen av registreringene)

Tabell 2 En sammenligning mellom antall kvinner og menn som registrert firma i klasse A, i perioden 1874-1910.

En av kvinnene som registrerte eget klasse A firma, var Janne Anette Gurine Jensen. I 1898 registrerer hun firmaet «J. Jensen», en handelsforretning i Markensgate nummer 15. Janne Anette Gurine var gift med Carl Alfred Jensen. Hva slags handel hun skulle drive med, var ikke opplyst i registreringen. I firmaregistreringen spesifiserer ektemannen året etter, at han «intet ansvar har for de forpliktelser hans hustru, innehaver av firmaet, pådrar seg».¹⁹⁶ Dette var en erklæring i registreringene som gikk igjen blant flere gifte kvinner.

Skipsmekler J.C. Svendsen var en annen ektemann som fraskrev seg ansvar for sin hustrus aktiviteter som firmainnehaver. Hustruen registrerte en handelsforretning i Tollbodgaten i 1896 ved navnet «A. J. Andersens Efterf.»¹⁹⁷ At flere av ektemennene fant det nødvendig å fraskrive seg ansvar for sin kones forretninger, kan tolkes på flere måter.

De kan i utgangspunktet ikke ønsket at hustruen skulle ut i den offentlige sfæren og drive forretning. En hustru skulle være hus-tru. Hennes domene skulle være i den private sfæren, slik som borgerskapet anså at kvinnens rolle bør være. Gro Hagemann påpeker at for kvinnene var skille mellom arbeid og hjem ikke nødvendigvis så stor i den sosiale virkeligheten, men tiden var preget av en nytenkning om hva kvinnelighet innebar. Slik representerte det voksende skillet mellom hjem og offentlighet, arbeid og familie, en symbolsk markør med sterke føringer på hva kvinnelighet skulle bety.¹⁹⁸ En annen mulig årsak til at mennene fraskrev seg det økonomiske ansvaret for sin hustrus forretning, kan bunne i at de ønsket å sikre sin egen økonomi i en usikker tid. Sørlandet gikk gjennom flere økonomiske kriser i siste halvdel av 1800-tallet noe som satt sitt preg på næringslivet. Dette vil jeg komme tilbake til litt senere i kapitlet.

Men det finnes også en annen tolkningsmulighet. Gifte kvinner hadde vært den gruppen av kvinner som forble umyndiggjort under loven, lengst. Ikke før 1888 fikk gifte kvinner samme juridisk myndighet som ugifte kvinner.¹⁹⁹ Og håndverksloven åpnet første opp for gifte kvinner til å drive håndverk og handel på lik linje som ugifte og enker, i 1894.²⁰⁰ Når en ektemann fraskrev seg det økonomisk ansvar for sin hustrus forretningsvirksomhet, overførte han samtidig ansvaret over på hustruen. Han erkjente hennes selvstendige myndighet. Carl Alfred

¹⁹⁶ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret klasse A, bind II (1894-1904) side 116, Statsarkivet Kristiansand

¹⁹⁷ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret klasse A, bind II (1894-1904) side 54, Statsarkivet Kristiansand

¹⁹⁸ Hagemann, Gro (2005): 211

¹⁹⁹ Blom, I., Tranberg, A. & Nordisk, m. (1985): 153-154

²⁰⁰ Blom, I., Tranberg, A. & Nordisk, m. (1985): 147

Jensen som fraskrev seg ansvar for sin hustru Janne Anette Gurines forretning i 1898, ble enkemann i 1907. Da overtok han og videreførte sin avdødes kone forretning.²⁰¹

Hvorfor valgte så mange av forretningskvinnene å registrere seg i klasse A? For å svare på det kan det hjelpe å se nærmere på klasse B og Klasse C firmaregistreringene. I handelsregisteret over aksjefirma som klassifiseres som klasse B firmaregistreringer, var det totalt i Bind I 1891-1901, 191 firmaregistreringer. Jeg fant ingen kvinner som stod registrert i dette registeret. I bind II 1901-1907, var det 93 aksjefirma registrert. Der viste kildene kun en kvinne oppført. Det var enke Josephine Aamodt. Hun ble aksjemedeier i 1903 i «Joh. P. Johnsen Smørfabrik». Opprettelsesmøte av styret skjer på Joh. P. Jonsens kontor. På aksjonærmøte mange år senere, i 1925 opplyses det om at JPJ har 114 aksjer, JPJ jr. har 10 aksjer og enke Josephine har en aksje. Aksjeverdien lå på 3000 kr pr aksje.²⁰² I bind III 1907-1910, var det 38 aksjefirma registrert hvor av kun to hadde kvinnelige aksjemedeiere.

Av de totalt 322 aksjeselskapene i Kristiansand, som går under klasse B fra 1891-1910, var det kun 3 kvinner som ble med-aksjonærer. Til sammenligning med klasse A firma, var det svært få som deltok i klasse B firma. Hva slags type firmaene var disse aksjeselskapene? Det var firmaer som drev med for eksempel bank - og fabrikkvirksomhet. Om lag halvparten av alle aksjeselskapene opplyste at de drev med skipsbygging, frakt, transport og fiskeri. Ser man på de 38 aksjeselskapene i Handelsregistret Bind III 1907-1910, som ble registrert senest i perioden, var hele 28 av selskapene involvert i frakt, transport og fiskeri.²⁰³

I 1890 årene skjedde det et strukturelt skifte. Man gikk over fra partrederier til selskap med begrenset ansvar.²⁰⁴ Dette reduserte risikoen for eierne. Når ansvar og risiko var begrenset, var det betydelig lettere å skaffe kapital. I 1891 var det 350 aksjeselskap registrert i Norge. I 1910 hadde antallet steget til 1600 aksjeselskap.²⁰⁵ Den nye organisatoriske formen fikk stor betydning for investeringer og selskapsetableringer. Denne spredte eierskap utover selskapet, så det ikke lenger var enekontrollert av enkeltfamilier. Den minsket også eventuelle økonomiske tap da eierne ikke lenger var personlig forpliktet til gjeld. De «uansvarlige» selskapene ga mulighet for stort økonomisk utbytte og garanterte en begrenset gjeldsforpliktelse.

²⁰¹ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret klasse A, bind II (1894-1904) side 116, Statsarkivet Kristiansand

²⁰² Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret klasse B, bind II (1901-1907) side 26, Statsarkivet Kristiansand

²⁰³ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret klasse B, bind III (1907-1910) side 26, Statsarkivet Kristiansand

²⁰⁴ Johnsen, Berit Eide og Sætra, Gustav (2016): 160-161

²⁰⁵ Nerbøvik, J. (1999): 246

Mange av mennene som registrerte aksjeselskap var gjengangere i registeret. De gikk ofte inn i samarbeid med hverandre i form av et aksjeselskap. Aksjeselskapene viste et tydelig kjønnskillen. Kvinnene var nesten helt fraværende i klasse B firma. Aksjeselskap passet for folk med kapital til å investere. Det kan også tenkes at i samarbeid med andre likesinnede, var tillit og en viss forutsigbarhet, en viktig faktor. Kvinners inntog i næringslivet skjedde gjennom en gradvis integrering og med flere lovpålagte begrensninger enn menn. De kunne som nevnt tidligere ikke drive med eksport, men måtte holde seg til hjemmemarkedet. Den forventningshorisonten som ble tillagt kvinner på 1800-tallet, var noe annerledes enn for menn. Firmaregistreringene viste at kvinner ikke ble med på den utviklingen som aksjeselskapene representerte. Med noen få unntak, viste firmaregisteret at kvinner ikke gikk inn i aksjeselskap klasse B. Hverken i kraft av sin egen posisjon eller i samarbeid med andre menn.

Kanskje var det økonomiske årsaker til at kvinner ikke valgte denne forretningsformen da det krevdes en viss startkapital. En annen årsak kan også være en usikkerhet ovenfor kvinner og deres rolle som bidragsytere. Kvinner hadde i denne perioden fortsatt ikke rett til å stemme ved politiske valg. De var derfor under loven mindre handlekraftige enn menn. Dette kan ses på som en strukturell svakhet/ skjevhet ovenfor kvinner. De stilte ikke på lik linje med menn, noe som kan ha påvirket forretningskulturen som aksjeselskapene representerte. Aksjeselskapene forsterket et kapital gap mellom kjønnene som har fått utvikle seg helt fram til våre dager. Under emneknaggen #huninvesterer har DnB i 2019-2020 satt søkelyset på kjønnsforskjellen i næringslivet, hvor rundt 80 % av dagens private eierskap i aksjeselskap, eies av menn. Kvinner har i dag en lavere deltakelse i aksjemarkedet og fondsparing enn menn og de får en dårligere økonomiske uttelling for sin arbeidsinnsats enn menn. De uteblir fortsatt i stor grad fra dagens aksjemarked.²⁰⁶ Denne skjeve fordelingen kan spores tilbake til en samfunnsutvikling som begynte på 1800-tallet.

Tabellen nedenfor viser at kvinnene utgjorde totalt 21,49 % av alle firmaregistreringen i byen. Når det gjaldt kun klasse A firmaregistreringer, utgjorde de 30,38 % av alle registreringene.

²⁰⁶ DnB, (u.å.). #Huninvesterer

Registeret for Kristiansand	Totalt antall registrerte firma	Antall kvinnelige innehavere
Firmaregisteret 1874-1890 klasse A	118	21
Handelsregister 1891-1894 klasse A bind I	277	52
Handelsregister 1894-1904 klasse A bind II	283	126
Handelsregister 1904-1910 Klasse A bind III	171	59
Perioden 1874-1910 klasse A firma	849	258
Handelsregisteret 1891-1901 klasse B bind I	191	0
Handelsregisteret 1901-1907 klasse B bind II	93	1
Handelsregisteret 1807-1910 Klasse B bind III	38	2
Perioden 1891-1910 klasse B firma	322	3
Handelsregisteret 1891-1910 Klasse C bind I	48	1
Perioden 1891-1910 Klasse C firma	48	1
Alle firmaregistreringer klasse A, B og C	1219	262

Tabell 3 Antall kvinner i firmaregistreringene fordelt på de forskjellige bindene i klasse A, B og C, for perioden 1874-1910.

Hvem var de få de kvinnelige aksjonærene som stor registrert? Av de tre kvinne som stod registrert i kildene som aksje-medeiere, var det en enke og to ugifte kvinner. Alma Iversen var en av de ugifte kvinnene. Hun var også den eneste ene-eier i et aksjeselskap. Hun stod registrerer med firmaet «Kristiansand Kaffeforretning». Selskapets aksjekapital var på 500 kr, fordelt på 25 aksjer à 20 kr. Hun alene tegnet og drev firmaet. I folketellingen i 1910 stod Alma oppførte som bysterinde for kaffeforretning i Dronningensgate 24 A.²⁰⁷ Alma bodde sammen med butikkjomfru Kaspara Sørensen. I 1915 avtrer Alma firmaet og frøken Inga Marie Paulsen

²⁰⁷ Folketellingen 1910, Kristiansand by, Digitalarkivet

overtar forretningen.²⁰⁸ Gjennom sin forretningsvirksomhet, kunne kvinner finne sammen i et samarbeid og samhold, utenfor den private sfæren. Registeret viste flere eksempler på det.

Et av dem var delikatesseforretningen i Rådhusgaten 14. Der bodde det tre ugifte kvinner som i felleskap drev forretningen «E. Jonassen». Edvarda Jonassen, Amalie Tobiassen registrerte firmaet i 1900 under klasse A.²⁰⁹ De inkluderte den ugifte Marie Bjørndalen fra Birkenes til å være med i forretningen.²¹⁰ Kvinnene gikk inn i forretningslivet i en tid hvor man opplevde et økende forbrukersamfunn og en økende spesialisering innenfor handelsstanden.²¹¹ Med sin delikatesseforretning kunne de tilby mat til de bedre stilte i samfunnet. De kunne ivareta sin sosiale status uten en mann som forsørget for seg - og de valgte en forretningsvirksomhet som passet innunder en kvinnes akseptable arbeidsområde. Slik unngikk de også å provosere unødvendig, både synet på kvinnen og mannens rolle.

Den andre ugifte kvinnen som stod oppført som aksemedeier i klasse B, var Frøken Ida Henriksen. Hun representere et unntak i firmaregisteret. Gjennom sin far ble hun en av de få kvinnelige aksjeeierne i registeret. Frøken Ida Henriksen var født i 1865 og datter av Oberst Alf Henriksen.²¹² Enke Guri Thora Roscher sammen med flere menn meldte Evje Nikkelverk inn til firmaregisteret i 1875. Nikkelverkets hovedkontor lå i Kristiansand.²¹³ I 1895 overdro enken sine aksjer i Evje Nikkelverk, til Oberst Alf Henriksen.²¹⁴ Henriksen var kaptein i infanteriet og en betydningsfull person i byen. Han var omtalt flere steder i Sverre Steens Kristiansands byhistorie. Obersten var aktiv blant annet innenfor næringsliv og idrettsforeninger.²¹⁵ I 1908 registreres Ida Henriksen sammen med sin far og en driftsstyrer, som medeier i aksjeselskapet Evje Nikkelverk.²¹⁶

Ifølge «Diskusjons foreningen» sitt privatarkiv, var hun også aktiv innenfor kvinneforeningen. Foreningen ble startet i 1896 og hadde som mål å kjempe for kvinners rettigheter og likeverd. Ida stod oppført som foreningens kasserer.²¹⁷ I 1905 kan man også lese

²⁰⁸ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret. Klasse B, bind III 1907-1910, side 18, Statsarkivet Kristiansand

²⁰⁹ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret klasse A, bind II (1894-1904) side 169, Statsarkivet Kristiansand

²¹⁰ Folketellingen 1900, Kristiansand by, Digitalarkivet

²¹¹ Myhre, J. E. (1990): 246-247

²¹² Folketellingen 1900, Kristiansand by, Digitalarkivet

²¹³ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret. Klasse B, bind II 1891-1904, side 11, Statsarkivet Kristiansand

²¹⁴ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret. Klasse B, bind II 1891-1904, side 11, Statsarkivet Kristiansand

²¹⁵ Steen, Sverre (1948): 257-258, 255,400,418,445,568

²¹⁶ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret. Klasse B, bind III 1907-1910, side 18, Statsarkivet Kristiansand

²¹⁷ Diskusjonsforeningen, Dep. Nr. 625, side 19, privatarkiv, Statsarkivet, Kristiansand

om henne i en stor artikkel i Fædrelandsvennen. Hun satt i formannskapet for «Bibliotek-saken». Sammen med arkitekt Frölich og snekker Olav Brunvand, var hun oppført i representantskapet. Artikkelen opplyste at hun blir valgt inn til nestformann, etter formann, arkitekt Frölich. De skulle sammen arbeide med å avvikle det gamle biblioteket og organisere arbeidet med det nye. Det ble vedtatt at bibliotekets framtidige navn skulle være «Kristiansands Folkebibliotek».²¹⁸

Ida Henriksen var et eksempel på en handlekraftig, ugift kvinne som deltok i den offentlige sfæren. Hun ble via sin far inkludert i en forretningsdrift som skilte seg fra de andre firmaregistreringene. Basert på det som var skrevet om henne, kan man konkludere med at hun fikk stor tillit blant byens befolkning. Hennes grad av deltakelse i offentlig styre og stell var ikke vanlig å finne dokumentasjon på, da det ble skrevet lite om kvinners aktivitet. Hun representerer noe nytt, samtidig som hun videreførte en forlengelse av en aktivitet som mange kvinner i økende grad benyttet seg av muligheten til å delta i – nemlig foreningsaktivitet. Dette vil jeg komme tilbake til i kapittel fire.

Firmaregistreringene i klasse C, stod for en selskapsform med avgrenset ansvar. Det var færrest registrerte firma med denne forretningsformen enn klasse B og klasse A. I perioden 1891-1910 ble det registrert 48 firma i klasse C i Kristiansand. Blant disse var det kun en kvinne som stod oppført. Det var enkefrue Ragnhild Olsens. Hennes avdøde ektemann hadde vært tidligere medeier i «Christiansands Møller» sammen med Joh. P. Johnsen. Nå stod enken oppført sammen med Joh. P. Johnsen.²¹⁹

Handelsregisteret viste at mange av aksjeselskapene var tilknyttet hav relatert virksomhet, som fiskeri, frakt, transport, rederi og skipsbyggeri. Havet har tradisjonelt blitt sett på som mannens domene. Det var mennene som dro ut og tjente til livets opphold på havet, mens kvinnene ble igjen hjemme og tok ansvar for alt arbeid innenfor og utenfor hjemmet.²²⁰ Under utviklingen og veksten av handelsflåten på 1800-tallet i Norge, var partrederi en populær finansieringsform. 1890-årene var dårlige tider for seilskipene og den nye sjøfartsloven i 1893 framskyndet overgangen fra partrederier til selskaper med begrenset ansvar – aksjeselskaper. Nå risikerte eierne kun aksjekapitalen - og ble ikke holdt ansvarlig for skipets gjelde, slik som tilfelle hadde vært i partrederiet.²²¹ At så få kvinner registrerte seg i klasse B og klasse C, kan ha noe med den underliggende kjønnskulturen å gjøre. Kvinnene forble fraværende i

²¹⁸ Fædrelandsvennen (1909): 28.september, side 1-2

²¹⁹ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret klasse C, bind I (1891-1910) side 18, Statsarkivet Kristiansand

²²⁰ Dørum, K. (2014): 34-38

²²¹ Johnsen, B. E. og Sætra, G. (2016): 160-161

aksjeselskapsformen også når det gjaldt andre type virksomhet, som for eksempel bank virksomhet.

Firma/ Handelsregister Klasse:	Total registrert (1875-1910)	Kvinner firma registrert	Menn firma registrert
A	849	258	591
B	322	3 (2 reg. i firma m/menn)	319
C	48	1 (reg. i firma m/menn)	47
A, B, C	1219	262	957

Tabell 4 Total oversikten over firmaregistreringer i Kristiansand 1875-1910, fordelt på firmaklasse og kjønn.

Forretningskvinnene i Kristiansand økte i antall på slutten av 1800-tallet. Dette gjaldt både innenfor borgerbrevene og firmaregistreringene. Sammenligner man de kvinnene som registrerte eget firma med de kvinnene som fikk borgerbrev, viste registreringene at 64 % av kvinnene også hadde borgerbrev. Firmaloven og handelsregisteret hadde kommet med en klarere definisjon av handelsbegrepet, enn tidligere. Lovene påpekte at firmaregistreringen indikerte at man drev handel med en viss hyppighet - og for vinnings skyld. Dette var ikke spesifisert i borgerbrevene. Når så mange kvinner med borgerbrev valgte å registrere eget firma, kan det tyde på en forretningsholdning utover behovet for forsørgelse – eller som overlevelseseentreprenører. De valgte å registrere eget firma og falt med det under handelslovens betingelser.²²² Der var det en profitt tanke som lå til grunn.

Da noe handel var definert som frihandel og ikke krevde borgerbrev, viste firmainnregistreringene at rundt 36 % av kvinnene ikke hadde borgerbrev, men kun firmaregistrering. Firmaregisteret viste også en mer liberal holdning med tanke på alder. Kvinner kunne registrere eget firma tidligere enn hva som var tilfelle for borgerbrev. Flere av kvinnene i firmaregisteret var kun 18 år da de registrerte eget firma, mens borgerbrev hadde en aldersgrense på 21 år.

Det er allikevel påfallende at nesten ingen kvinner startet eget aksjefirma. De gikk heller ikke sammen med andre kvinner om å danne aksjeselskap. Registeret viste at kun 4 kvinner gikk inn i andre firma enn klasse A. Hvorfor fulgte ikke kvinnene etter mennene i utviklingen av aksjeselskap? Av de 322 aksjeselskapene som gikk under klasse B, viste registreringen at 143 av de drev med skipsbygging, frakt, transport og fiskeri. Dette kan tyde på

²²² Beichmann F. (1890): 9-10

forretningsvirksomhet som henvendte seg til et marked utenfor Norge. Handelsloven i 1842 tillot ikke kvinner å drive eksportvirksomhet og i loven lå en forventning om at de skulle drive «beskjeden handel». Denne forventnings horisonten kan ha bidratt til at aksjeselskap ble sett på som en forretningsvirksomhet mer egnet for menn. Borgerskapets kvinneideal hadde i løpet av 1800-tallet argumentert sterkt for at kvinnens sfære burde være innenfor hjemmet. På en måte kan man si at «kvinnens plass i hjemmet» ble i overført betydning videreført innenfor firmaregistreringene. Kvinnene gikk via sitt entreprenørskap inn i en større offentlighet, samtidig som de opprettholdt sine handelsvirksomheter her «hjemme» i Norge.

Kan handelsregisteret si noe om hva slags forretninger kvinnene drev? I 1908 kan følgende annonse leses i Fædrelandsvennen: «Veien til Rigdom er Skjønhed thi et at Sundhed og Skønhed straalende Ydre har en uimodstaalig Tiltrækningskraft». Innehaver Emma Marcussen drev et parfumeri i Markensgate og opplyste at hun hadde enerett på å selge «Yxolin-Liljemelkesæbe». Såpen kostet 50 øre og inneholdt samme ingredienser som såpen keiserinne Josephine hadde brukt. Hun frarådet samtidig kundene fra å stole på andre som utgave seg for å ha den samme såpen.²²³ Som så mange andre oppgis det kun i handelsregisteret at hun skal drive med handel og har forretningskontor i Kristiansand. Emma Theodore Marcussen var enke etter skipsfører M. Marcussen og mottok i 1900 borgerbrev på handel. Samme år registrerte hun firmaet «Emma Marcussen».²²⁴ Hun henvendte seg som en kvinne fra det øvre sosiale samfunnslag til andre kvinner og hun vektla skjønnhet som en viktig kvinnelig egenskap for å lykkes. Hennes forretningssans og konkurranseinstinkt kom klart tilsynet gjennom hennes annonsering. Gjennom søk i avisene kan man finne noe mer om hennes handelsvirksomhet, men ikke alle benyttet seg av annonsering i avisene. Det har vært krevende arbeid å søke etter kilder som kunne bidra til å synliggjøre disse kvinnelige entreprenørene, utover deres registrerte handelsbevillinger og firmaregistreringer. Dette skyldes at det ble skrevet lite om deres innsats.

I det første firmaregisteret fra 1874 var det tydelig spesifisert hva slags forretningsvirksomhet kvinnene skulle drive. Dette ble ikke oppgitt i Handelsregistret fra 1890. Flertallet av de 214 kvinnelige entreprenører står kun oppfør med beskrivelsen «handelsforretning» og deres sivile status er ikke registrert. Forretningsnavnet var som regel deres eget navn, men det fantes noen unntak.

²²³ Fædrelandsvennen (1908): 23 oktober, side 3

²²⁴ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret. Klasse A, bind II 1891-1904, side 178, Statsarkivet Kristiansand

Nedenfor er en liste over 31 firmanavn/ firmaopplysninger i andre periode (1890-1910), som antydnet noe om de kvinnelige entreprenørens forretningsvirksomheten.

Christiansands Udstyr, Garn & Hvide varehandel.²²⁵

O. C. Gundersen – Løitens Meieriutsalg.²²⁶

Freyasdal Fabrik.²²⁷

O. Fuglestvedt – handel og agenturforretning.²²⁸

L. Leversen – fabrikkvirksomhet.²²⁹

Joh. Boyesen – assurance agentur.²³⁰

E. Jørgensen – fabrikk, jernstøperi.²³¹

S. A. Steen – boktrykkeri, forlagsvirksomhet, utgiver av avis.²³²

Christiansands Broderiforretning.²³³

Kristiansands Smørutsalg.²³⁴

Markensgadens Skotøimagasin.²³⁵

Haugen Planteskole & Kolonialforretning J. Lie.²³⁶

Dukkebasaren Sofie Ruenæs.²³⁷

Kristiansands Nye Modeforretning.²³⁸

²²⁵ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret. Klasse A, bind I 1891-1894, side 115, Statsarkivet Kristiansand

²²⁶ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret. Klasse A, bind I 1891-1894, side 109, Statsarkivet Kristiansand

²²⁷ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret. Klasse A, bind I 1891-1894, side 151, Statsarkivet Kristiansand

²²⁸ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret. Klasse A, bind I 1891-1894, side 151, Statsarkivet Kristiansand

²²⁹ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret. Klasse A, bind I 1891-1894, side 160, Statsarkivet Kristiansand

²³⁰ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret. Klasse A, bind I 1891-1894, side 175, Statsarkivet Kristiansand

²³¹ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret. Klasse A, bind I 1891-1894, side 197, Statsarkivet Kristiansand

²³² Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret. Klasse A, bind I 1891-1894, side 207, Statsarkivet Kristiansand

²³³ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret. Klasse A, bind II 1894--1904, side 91, Statsarkivet Kristiansand

²³⁴ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret. Klasse A, bind II 1894--1904, side 156, Statsarkivet Kristiansand

²³⁵ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret. Klasse A, bind II 1894--1904, side 167, Statsarkivet Kristiansand

²³⁶ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret. Klasse A, bind II 1894--1904, side 189, Statsarkivet Kristiansand

²³⁷ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret. Klasse A, bind II 1894--1904, side 190, Statsarkivet Kristiansand

²³⁸ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret. Klasse A, bind II 1894--1904, side 195, Statsarkivet Kristiansand

Gunnufsen Papir og Kortevarerforretning.²³⁹
 Dukkebasaren Anna Rummelhoff.²⁴⁰
 Christiansands Broderiforretning Helga Johnsens Efte.²⁴¹
 Torvets Frugtforretning Frøken Liland.²⁴²
 Maria Sørensen Industriforretning.²⁴³
 B. Jerve Simonsen.²⁴⁴ Innehaver Beridinie Jerve Simonsen var fra Spangereid, men flyttet til Kristiansand og drev moteforretning.²⁴⁵
 Kristiansands Navne – og Tegnekontor.²⁴⁶
 Martens Vinhandel.²⁴⁷
 Kristiansand Babymagasin og Tegnekontor.²⁴⁸
 Kristiansand Musikhandel Marie Berg.²⁴⁹
 Amatør -og Fotografartikkelforretning Standard M. Olsen.²⁵⁰
 Markensgadens Frugtforretning G. Knudsen.²⁵¹
 Torstensens Cigarforretning.²⁵²
 Blomsterforretningen Linnea A. Natvig.²⁵³

²³⁹ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret. Klasse A, bind II 1894--1904, side 205, Statsarkivet Kristiansand

²⁴⁰ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret. Klasse A, bind II 1894--1904, side 209, Statsarkivet Kristiansand

²⁴¹ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret. Klasse A, bind II 1894--1904, side 210, Statsarkivet Kristiansand

²⁴² Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret. Klasse A, bind II 1894--1904, side 222, Statsarkivet Kristiansand

Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret. Klasse A, bind II 1894--1904, side 234, Statsarkivet Kristiansand²⁴³

²⁴⁴ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret. Klasse A, bind II 1894--1904, Statsarkivet Kristiansand & Fædrelandsvennen (1906): 21 juni annonse sommerhatter

²⁴⁵ Folketellingen 1910, Kristiansand by, Digitalarkivet

²⁴⁶ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret. Klasse A, bind III 1904-1910, side 14, Statsarkivet Kristiansand

²⁴⁷ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret. Klasse A, bind III 1904-1910, side 34, Statsarkivet Kristiansand

²⁴⁸ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret. Klasse A, bind III 1904-1910, side 43, Statsarkivet Kristiansand

²⁴⁹ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret. Klasse A, bind III 1904-1910, side 50, Statsarkivet Kristiansand

²⁵⁰ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret. Klasse A, bind III 1904-1910, side 63, Statsarkivet Kristiansand

²⁵¹ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret. Klasse A, bind III 1904-1910, side 89, Statsarkivet Kristiansand

²⁵² Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret. Klasse A, bind III 1904-1910, side 92, Statsarkivet Kristiansand

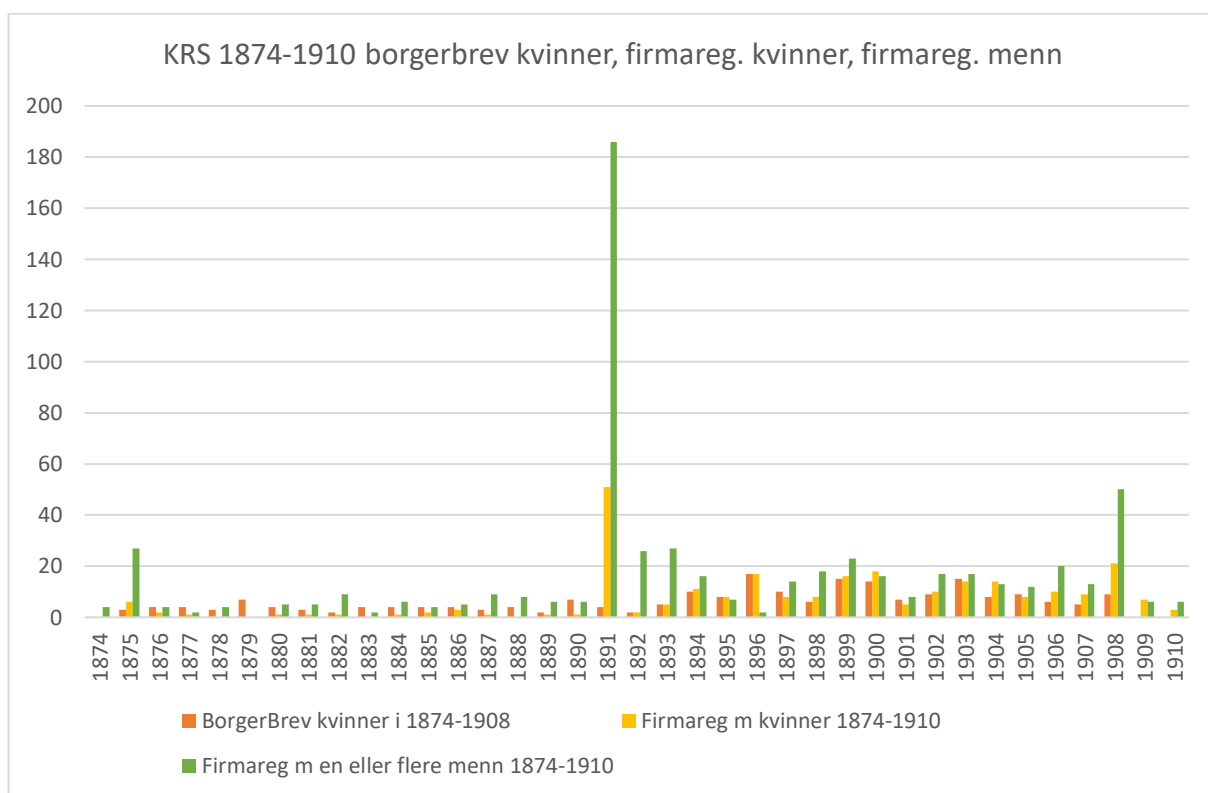
²⁵³ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret. Klasse A, bind III 1904-1910, side 151, Statsarkivet Kristiansand

Anna Abrahamsen – småvarehandel.²⁵⁴

Amalie Jakobsen Udstyr – og Industriforretning.²⁵⁵ Hun annonserer i Christianssands Tidende med hjemmesyde forklær, skjørt og undertøy.

Skraastad Melkeforretning og Husholdningshandel.²⁵⁶

Med Handelslovens i 1890 og den nye Håndverkloven i 1894, viste kildematerialet en sterk vekst i kvinner som inntok næringslivet.²⁵⁷ De aller fleste gikk inn i handelsnæringen.

Figur 7 Antall kvinner som fikk borgerbrev, antall kvinner som registrerte eget firma og antall menn som registrerte eget firma i Kristiansand – etter at firmaloven tredde i kraft.

3.4 Årsaksforhold

Gjennom 1800-tallet tilrettela lovverket for en liberalisering av næringslivet. Loven muliggjorde nye næringsmuligheter for kvinner i økende grad.²⁵⁸ Registeret viste en økning av

²⁵⁴ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret. Klasse A, bind III 1904-1910, side 144, Statsarkivet Kristiansand

²⁵⁵ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret. Klasse A, bind III 1904-1910, side 159, Statsarkivet Kristiansand og Christianssands Tidende (1898): 21 desember, annonse

²⁵⁶ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret. Klasse A, bind III 1904-1910, side 161, Statsarkivet Kristiansand

²⁵⁷ Blom, I., Tranberg, A. & Nordisk, m. (1985): 147

²⁵⁸ Blom, I., Tranberg, A. & Nordisk, m. (1985): 146-156

kvinnelige entreprenører i Kristiansand, i takt med liberaliseringen. Først enker, etterfulgt av ugifte kvinner fra 1854 og med en sterk økning av gifte kvinner etter 1894. Lovverket kan ses på som en faktor og en katalysator, men det kan være mange svært komplekse årsaksforhold som lå til grunn for utviklingen i Kristiansand. Selv om kvinner hadde fått tildelt nye næringsmuligheter gjennom lovverket, var det ikke gitt at de benyttet seg av den muligheten. Et eksempel på det var håndverksloven i 1839. Den muliggjorde håndverksnæring for enker, ugifte kvinner og fraskilte kvinner. Rådstueprotokollen viste at svært få kvinner i Kristiansand benyttet seg av denne næringsmuligheten.

En annen årsak til veksten av kvinnelige entreprenører kan ligge i befolkningsveksten. Fra 1830-1900 fordoblet Norges befolkning seg. Flere historikere har vist til at befolkningsveksten og tilflytning til byene påvirket samfunnsutviklingen.²⁵⁹ På begynnelsen av 1900-tallet hadde Norges befolkning steget til 2 217 971 innbyggere.²⁶⁰ I Kristiansand var det også en befolkningsvekst, selv om den var moderat. I 1865 lå innbyggertallet på 10 876. I 1910 hadde tallet steget til 15 320 innbyggere. Det var for hele perioden et kvinneoverskudd som økte i omfang.²⁶¹

Samtidig som Norge opplevde en stor befolkningsvekst og tilflytning til byene, vokste det gravis fram et forbrukersamfunn. Myhre påpekte at det private forbruket i Norge hadde en økning på tre til fire ganger per person i tidsperioden 1850-1913. Det vil si at det private forbruket økte fra 210 millioner til 1355 millioner for perioden. En forbedring av levestandarden avspeiles i hvordan man brukte sine penger. Det skjedde en nedgang fra 54,1 til 47,6 % i kjøp av mat og nødvendige varer. Samtidig økte kjøp av de «unødvendige» forbruksvarene i husholdningene.²⁶²

Larsen har trukket fram de kvinnelige entreprenørene som en viktig del av det voksende, urbane næringslivet, i en tid hvor service – og varehandelen var under omstrukturering. Handelsnæringen ble innlemmet i større nasjonale enheter. I denne utviklingen etablerte kvinner seg i næringer de hadde gode forutsetninger for å lykkes med. Da kvinner hadde få utdanningsmuligheter på 1800-tallet benyttet de seg ofte av sine erfaringer fra privatlivet. Gjennom forretningsvirksomhet innenfor blant annet bespisning, mat, klær, skjønnhet, hårpleie, service - og detalj salg, kunne de dra nytte av sine erfaringer i konkurranse med andre

²⁵⁹ Myhre, H. E. (2015): 79, 108-110

²⁶⁰ Østby, Lars (1999): Befolkningen ved inngangen av århundret, Statistisk sentralbyrå SJEKK OPPSETT

²⁶¹ Folketellingen 1865, 1875, 1885, 1891, 1900 & 1910, Digitalarkivet

²⁶² Myhre, J. E. (2015): 206

forretningsdrivende. De henvendte seg ofte som forretningskvinner, til de kvinnelige forbrukerne.²⁶³

Som nevnt tidligere er det mange årsaksforhold som kan ligge til grunn for utviklingen i byen, men jeg har valgt å trekke fram fire mulige nasjonale årsaker. Den siste av disse årsakene har en direkte innvirkning på gifte kvinners arbeidsmuligheter. Empirien viste at gifte kvinner i Kristiansand ble den største gruppen av entreprenører på slutten av 1800-tallet. Dette samsvarer med utviklingen i andre byer.²⁶⁴ Gifte kvinner som jobbet utenfor hjemmet, kunne i mindre grad gå inn i de typiske kvinneyrkene som utviklet seg på siste halvdel av 1800-tallet. Telegrafistinner, kontorister og lærerinner var yrker som ikke så lett gjorde å kombinere med ansvar for barn og hjem. Handelsnæringen lå bedre til rette for en kombinasjon av hjemmearbeid og «ute» arbeid. Som gift kvinne var morsrollen en stor del av deres ansvarsområde. Antall barn i familien hadde en stor påvirkning på gifte kvinners muligheter til å ta del i arbeid utenfor hjemmet. Blant de gifte kvinnene i de øvre samfunnslag begynte fødselstallene og synke fra rundt 1880. I Kristiania kunne man peke på en utvikling hvor barneflokkene ble halvert fra 1880-1930.²⁶⁵ Dette på tross av at annonsering av prevensjonsmidler var straffbart fram til 1920.

De bedrestilte i samfunnet kan se ut til å ha hatt en mulighet til å regulere fødselsantallet i større grad enn kvinner fra de lavere samfunnslag.²⁶⁶ Registreringene viste da også at det var hovedsakelig gifte kvinner fra middelklassens mellomste - og øverste sjikt som gikk inn i handelsnæringen i Kristiansand.

Årsaksforhold kan som nevnt tidligere være svært kompliserte og ingenting utvikler seg i et vakuum. Både nasjonale og lokale årsaker kan spille inn i større og mindre grad. Jeg vil nå peke på noen lokale årsaker som kan ha hatt betydning for det økende antall kvinner som registrerte seg i andre periode.

I rådstueprotokollen var det spesielt noen år som skilt seg ut i Kristiansand. I 1868 og 1879 økte antall borgerbrev til ugifte kvinner. Økningen i 1879 skjedde kun i borgerbrevene. Det var ingen kvinner eller menn som registrerte eget firma det året. Årene 1896, 1899, 1900 og 1903 var det en økning på 17, 15, 14 og 15 borgerbrev utstedt til kvinner i byen. Gjennomsnittet lå på rundt ni borgerbrev for perioden. Disse årene samsvarer også med en økning i antall firmaregistreringen for kvinner. I 1895, 1896, 1900 og 1904 var det flere kvinner enn menn

²⁶³ Dørum, Knut (red.) Larsen, E (2014): 158-159

²⁶⁴ Dørum, Knut (red.) Larsen, E (2014): 159

²⁶⁵ Blom, I (1981): 69

²⁶⁶ Grûnfeldt, B. (1980): 137

som registrerte eget firma i klasse A. Rådstueprotokollen og firmaregisteret viste en generell sterk økning av kvinner innenfor handelsnæringen etter 1890. Hvilke lokale årsaker kan ligge til grunn for denne utviklingen?

Kristiansand opplevde flere økonomiske kriser på slutten av 1800-tallet. Årene 1873 og 1874 var det internasjonalt økonomiske kriseår. Virkningen av den økonomiske krisen, slo ut i Kristiansand i årene 1876-1878. Om vinteren 1878-79, kan man lese at byen opplevde en uvanlig stor arbeidsløshet.²⁶⁷ Ingen firma ble registrert i 1879. Rådstueprotokollen viste allikevel en økning av ugifte kvinner som mottok borgerbrev på handel.

En annen krise som fikk stor betydning for byen, var krisen i skipsfarten. Årene 1850-1880 hadde vært preget av en enorm vekst i både skipsbygging og rederivirksomhet. Agderkysten opplevde da det som kan kalles den store gullalderen. Dette forandret seg rundt 1880 årene. Arendalskrakket i 1886 fikk store økonomiske konsekvenser. Under en dårlig bankledelse gikk Arendals Privatbank konkurs.²⁶⁸ Dette sammenfalt med internasjonale kriser og teknologiske endringer innenfor skipsfarten. Landsdelen utfordringer med å omstille seg fra seilskute til dampskip kan ha mange årsaksforklaringer. Treskipsverftene var en del av en integrert næring. Skulle man si opp sjøfolk for å sats på ny moderne teknologi var ringvirkningene store for lokalsamfunnet. Dette og en kapitalfattigdom etter Arendalskrakket har vært noen av forklaringsfaktorene som har vært brukt.²⁶⁹ Krisen i skipsfarten varte helt fram til første verdenskrig og mange arbeidsplasser gikk tapt.²⁷⁰

Krisen forsterket utvandringen fra Sørlandet og går inn iden andre bølgen av utvandring på 1800-tallet. Den første hadde vært preget av familieutvandring mens den andre bølgen bar preg av enkeltpersoner som reiste. Det var flere menn enn kvinner om dro.²⁷¹ Etter 1890 var utvandringen fra Agder Amtene noen år på to til tre ganger høyere enn resten av landet. I 1866-1875 utvandret rundt 350 egder. I 1890-1899 lå gjennomsnittet på rundt 1625 som utvandret. Fra 1900-1910 var tallet steget til rundt 2525 som årlig forlot Agder. Mange av utvandrerne var sjømenn, tømmer menn og maritime håndverkere. Fra 1866-1915 var det rundt 69 000 sjøfolk som forlot Norge, hvor 1/3 dro i perioden 1901-1910. Denne arbeidsutvandringen var ikke et nytt fenomen. På 1600-1700 tallet hadde mange nordmenn dratt til Holland for å søke arbeid.²⁷²

²⁶⁷ Steen, S. (1948): 342-343

²⁶⁸ Johnsen, Berit Eide og Sætra, Gustav (2016): 148-150

²⁶⁹ Johnsen, B. E. og Sætra, G. (2016): 184-185

²⁷⁰ Johnsen, B. E. og Sætra, G. (2016): 143

²⁷¹ Myhre, Jan Eivind (2015): 243

²⁷² Johnsen, B. E. og Sætra, G. (2016): 166-167

En annen krise som påvirket Kristiansand, var det økonomiske krakket i hovedstaden på begynnelsen av 1900 tallet. Krisen utløste ringvirkninger helt ned til Sørlandet. Byens banker hadde bidratt med store utlån til å gjenbygge Kristiansand etter storbrannen i 1892. Mange kristiansandere som var engasjert i hovedstaden, fikk derfor ikke den økonomiske hjelpen de trengte når krisen kom. Etter 1900 var det vanskelig å få nye lån på eiendommene på Sørlandet. I 1903 var det 18 konkurser i Kristiansand. I 1904 var tallet steget til 21.²⁷³ Det året viste registreringen at det var flere kvinner i Kristiansand som registrerte firma i klasse A, enn menn.

Registreringene av borgerbrev og firmaregistreringer viste en økning av kvinners deltakelse i Kristiansand. I økonomiske krisetider kan det se ut som at de negative konsekvenser var langt større og inngripende for mange forretningsmenn enn for de kvinnelige entreprenørene. Kommisjonen som hadde utarbeidet handelsloven fra 1842 hadde hatt en klar forventning om at kvinner skulle drive handel i det små, som en mulighet for forsørgelse. Kvinner fikk ikke lov til å drive med eksport. Dette kan ha bidratt til at kvinner drev handel i mindre format enn mange menn. Noe som kan ha tilført en større smidighet og fleksible i en krevende tid. Kjøpmenn og grossister drev i større omfang og hadde i større grad behov for bankkreditt. En økonomisk krise i hovedstaden som påvirket bankenes mulighet for å gi kreditt, kan ha fått større konsekvenser for kjøpmennene og grossistene, enn de kvinnelige entreprenørene.

I en tid med økende konkurser og arbeidsløshet, kan krisetidene ha fungert som en push/pull- faktor. Registrerte viste at kvinner i større grad gikk inn i handelsnæringen når det var krisetider. De kunne på den måten bidra i en vanskelig økonomisk situasjon både for seg selv og sin familie. Når man fikk en økning i konkurser, kunne nye muligheter oppstå. Krisene kan derfor ha bidratt til en pull-faktor hvor kvinnene fikk større innpass i et marked, hvor man trengte å fylle et behov.

Francis Sejersted har tidligere i sin teori om Norges økonomiske og teknologiske vekst på 1900-tallet, trukket fram teorien om vekst gjennom krise. Han bygde teorien på Joseph Schumpeter sitt teoretiske begrep «creative destruction».²⁷⁴ Even Lange bidro med sin artikkel, om Schumpeters begrep som benyttes innenfor teknologisk og økonomisk produksjon. Vekstteorien påpekte at en krise førte til nye holdninger, som ledet til søkelys på nye måter å øke produksjonen på.²⁷⁵ Innenfor produksjon var det essensielle at man brukte det som tidligere

²⁷³ Steen, Sverre (1948): 404-405

²⁷⁴ Sejersted, Francis (1982):

²⁷⁵ Lange, Even (1982): 292-312

var i bruk, på en ny måte.²⁷⁶ Sejersted påpekte at utviklingen av vår sosiale struktur og vår forestillingsverden stod i nært forhold til den teknologiske utviklingen. Han koblet kultur og teknologi sammen og understreket at all kultur har sin teknologi.²⁷⁷ Schumpeters teori om «kreativ ødeleggelse» gjaldt innenfor økonomisk vekst og produksjon, men kan i overført betydning benyttes om de kvinnelige entreprenørene. Gjennom økonomiske krisetider, fant disse kvinnene nye måter å forsørge seg selv og sin familie på, ved å flytte sitt arbeid ut i det offentlige rom. Slik tok de i bruk sine erfaringer/ arbeid fra den private sfæren, på en ny måte - og utvidet den sosiale strukturen.

3.5 Konklusjon

Dette tradisjonelle kvinnesynet som hevdet at kvinner i løpet av 1800-tallet trakk seg tilbake fra handel og produksjon i takt med deres manglende relevans, står i kontrast til de registreringene jeg har kartlagt. Jeg fant en økning av både kvinner som fikk innvilget borgerbrev på handel og kvinner som registrerte eget firma i løpet av siste halvdel av 1800-tallet.

Utviklingen av borgerbrev utstedt til kvinner fikk en markant økning etter at loven i 1894 likestilte gifte kvinner med enker og ugifte. Handelsbevilling ble fra da av, gitt uavhengig av sivil status.²⁷⁸ De gifte kvinnene dro i gang en vekst i registeret som etterfølges av ugift kvinner. Enkene som i begynnelsen av første periode hadde vært den dominerende gruppen av kvinner, ble nå den minst dominerende gruppen i registeret. Rådstueprotokollen viste en økning fra rundt tre borgerbrev tildelt kvinner pr år, til litt over ni borgerbrev tildelt kvinner pr år. Noen år ble det utstedt så mange som opptil 17 borgerbrev til kvinner.

Det var vært en vanlig oppfatning at borgerbrevene forsvant gradvis i løpet av 1800-tallet. Kartleggingen av borgerbrevene til kvinner i Kristiansand, viste en annen utvikling. Borgerbrevene økte blant kvinner helt fram til en lovendring fjernet skille mellom mannlig handelsborgerskap og borgerbrev med næringsrett til kvinner. Handelsloven av 1907 kom da til å erstatte handelsloven fra 1842. Loven trådte i kraft i juli 1908 og borgerskapsbetegnelsen og borgerbrev, frafalt. Nå ble betegnelsen næringsrett og ikke borgerbrev, benyttet for begge kjønn.²⁷⁹

²⁷⁶ Lange, E. (1982): 300

²⁷⁷ Sejersted, F. (1982): 9-10, 15-16

²⁷⁸ Blom, Ida og Tranberg Anna (1985): 147

²⁷⁹ Larsen, E. (2012): 134-137

Borgerbrevene, i motsetning til firmaregistreringene, hadde en tydelig oppføring av kvinnenes sivile status og ofte også deres sosiale plassering i samfunnet. De fleste kom fra det midterste eller det øvre lag av samfunnet. De fleste startet noe eget og kan regnes som entreprenører.

Firmaregistreringen vist en kraftig økning både for kvinner og menn etter at Handelsregistret kom i 1890. Registreringene viste også en stor kjønnsforskjell. De fleste kvinnene valgte å registrere firma klasse A, som gikk under enkeltmannsforetak, ansvarlig selskap og kommandittselskap. Totalt ble det registrert 849 firma i klasse A i Kristiansand by for perioden 1890-1910. Kvinnen utgjorde over 30% av disse registreringene. Nesten ingen kvinner var å finne i aksjeselskap. Når vi ser på den totale firmaregistreringen, som gjaldt klasse A, B og C var det totalt 1219 firma registrert i Kristiansand by 1890-1910. Kvinnene utgjorde litt over 21 % av alle disse registreringene.

Når det gjaldt aksjeselskap og selskap med begrenset ansvar, var kvinnene nesten fraværende. Tre kvinner stod oppført som aksjeeiere. Kun en kvinne stod oppført i selskap med begrenset ansvar. De generelle tallene over firmaregistreringen var overraskende. Mange kvinner registrerte eget firma når lovverket åpnet opp for muligheten. Firmaregistreringene viste et markant kjønnskillen med tanke på hva slags firmastruktur de deltok i.

Årene 1895, 1896, 1900, 1904 og 1909 viste en betydelig forandring i firmaregistreringene. Disse fem årene var det flere kvinner enn menn som registrert firma i klasse A. Året 1896 utpekte seg spesielt. Det året var det kun to menn som registrerte eget firma, samtidig viste registeret at 16 kvinner registrert firma det året. Den registrerte økningen av kvinners deltakelse i næringslivet gjennom borgerbrev og firmaregistreringer, var ofte sammenfallende med økonomiske kriser, økende konkurser og stigende arbeidsløshet som byen gikk igjennom.

Det har vært en utfordring å finne materiale om de kvinnelige entreprenørene, utover deres næringsbevillinger. Gjennom søk i Nasjonalbiblioteket på hver enkelt kvinne som registrerte eget firma har jeg kunne avdekket koblinger mellom noen av forretningskvinnene og diverse foreninger. Flere av kvinnene kan spores til religiøst, humanitært og politisk arbeid. Neste kapittel vil se på kvinnenes foreningsvirksomhet, for å belyse nærmere hvem de kvinnelige entreprenørene i Kristiansand var.

Kapittel 4: Forretningskvinner og foreningsforbindelser

4.1 Innledning

Gjennom en kartlegging av de kvinnene som fikk borgerbrev og de kvinnene som registrerte firma i perioden 1850-1910, har jeg til en viss grad kunnet synliggjøre deres offentlige rolle i byens næringsliv. Via deres sivile status, sosiale status, type firmaregistreringer, samt varigheten på deres handelsvirksomhet der det var oppgitt, har jeg kunnet danne meg et bedre bilde av hvem de kvinnelige næringsdrivende og entreprenørene var. Utover registreringene har det vært lite materiale å oppspore om disse kvinnene. Dette kapitlet vil bidra med å belyse nærmere hvem noen av disse kvinnene var, basert på deres foreningsaktiviteter. Gjennom deres foreningstilhørighet og virksomhet, kan man i større grad få et innblikk i kvinnenenes mentalitet, holdninger og egenskaper. Følgende spørsmål vil stå sentralt i kapitlet:

1. Hvilke humanitære, religiøse eller politiske koblinger kan spores til de kvinnelige entreprenørene og selvstendig næringsdrivende i Kristiansand 1875-1910?
2. Hva kan kvinnenenes foreningsaktiviteter si om forretningskvinnene?

Gjennom et søk i Nasjonalbiblioteket på hver av de 262 kvinnene som registrerte seg i et firma fra 1875-1910, var det 19 som kan spores til en eller annen form for foreningsvirksomhet/ aktivitet. Disse foreningene var fordelt på 24 forskjellige koblinger. Deres aktiviteter og samfunnsbidrag ble sjeldent omtalt i avisene på 1800-tallet, men kvinnene drev ofte basarvirksomhet for å samle inn midler. Disse basartrekningslistene, samt møteannonser, ble publisert i avisene. Gjennom publiseringene i avisene, synligjøres kvinnene. De representerte kun et lite utvalg av alle firmakvinnene jeg har kartlagt, men de kan allikevel bidra til å få større innsikt i hvem forretningskvinnene i byen var. Disse 19 kvinnene vil være mitt empiriske grunnlag for dette kapitlet.

Fra 1875-1896 viste firmaregisteret at kvinnene hovedsakelig knyttes til forenings og aktivitetskoblingene, etter at de har registrert eget firma. Dette forandres rundt 1900, da firmaregistreringene hovedsakelig skjer i etterkant av forenings og aktivitetskoblingene. Om dette skyldes en tilfeldighet eller ikke, er vanskelig å vite. Men det kan tenkes at kvinnenenes forretningsvirksomhet tidlig i perioden, kunne ha fungert som en brekkstang ut i et større offentlig rom, hvor de deltar gjennom et større sosialt samfunnsansvar.

De fleste kvinnene kan knyttes til i humanitært og religiøst arbeid, samt noe arbeid innenfor politisk virksomhet og alkoholproblematikken. Foreningsdannelse har blitt pekt på som et av særtrekkene ved middelklassen. Disse forretningskvinnene i mitt empiriske grunnlag, gikk hovedsakelig inn i foreninger som hadde som formål å hjelpe andre. Gjennom sine foreningsvirksomheter bidro de til å opprettholde borgerskapets skarpe skille mellom kjønnene, der kvinnen ble beskrevet som en omsorgsperson av «natur» og mannen som samfunnsnyttig, disiplinert og rasjonell.²⁸⁰

Kapittelets hoveddel vil først si noe om foreningsbølgene som kom på 1800-tallet, samt litt om kategorisering av foreninger. Deretter vil jeg gå nærmere inn på forretningskvinnene og deres foreningskoblinger.

4.2 Foreningsutviklingens faser

Marthe Lund Jensen har sett nærmere på dannelses- og kategorisering av foreninger, i sin masteroppgave om veldedighetsforeningers betydning for kvinnesaksbevegelsen på 1800-tallet.²⁸¹ Å organisere seg i foreninger var ikke noe nytt som skjedde på 1800-tallet. Det gamle standssamfunnet hadde også før 1800-tallet samlet seg i eksklusive foreninger hvor medlemmenes fokus var på samvær, fester og dyre ball. Foreninger som leseselskap, teaterselskap, fugleskytningsselskap, og presteleide leseselskap var ikke uvanlige, men de var for de få – og den borgerlige eliten.²⁸² Det nye med foreningsdannelsene som kom i løpet av 1800-tallet, var at foreningene ble sterkere knyttet opp mot den framvoksende middelklassen. Standssamfunnets elite svekkes, og deres foreningsaktiviteter forsvinner gradvis.²⁸³ De nye foreningene støtter opp om den ny samfunns- og samværsformen som vokste fram.

Hans Try har trukket fram foreningsutviklingen på 1800-tallet som en utvikling som på landsbasis kan deles inn i tre faser, selv om de spredte seg noe ujevn utover landet. Foreningene var spesielt tidlig på 1800-tallet et byfenomen. Og da spesielt et borgerlig fenomen.²⁸⁴

Trys tre inndelingsfaser er:

1. Fra 1840-tallet kom foreninger som bestod hovedsakelig av misjonsforeninger, avholdsforeninger eller måteholdsforeninger. Det var borgerskapet og det øverste

²⁸⁰ Jordansson, Birgitta (1998): 45-48

²⁸¹ Jensen, Marthe Lunde (2015): 18-19, master oppgave, *Fra veldedighet til kvinnesak*, NTNU

²⁸² Try, Hans (1985): 22-24

²⁸³ Bull, Ida: «Foreningsdannelse i norske byer. Borgerlig offentlighet, kjønn og politisk kultur», *Heimen*, Nr. 4 2007 (311-324): 311

²⁸⁴ Try, H. (1985): 24

samfunnsjiktet i byene som organiserte disse foreningene. Foreningene ble organisert ovenfra.

2. Fra 1860-tallet kom foreninger hvor bønder og bygdefolk organiserte seg. Deres foreningsdannelse ble organisert nedenfra.
3. Fra 1880-tallet kom foreninger med politisk innhold. De oppstod hovedsakelig i byene og ble organisert ovenfra.

Foreningene kunne ha medlemmer fra forskjellige samfunnslag, men ble spesielt en viktig identitetsmarkør for den nye middelklassen.²⁸⁵

4.3 Kategorisering av foreninger

Å kategorisere foreninger, kan gjøres på flere måter. Lunde Jensen, har trukket fram fire historikere som har bidratt til forskjellige type kategoriseringer.²⁸⁶ Jan Eivind Myhre har benyttet seg av fire typer. Han deler de inn i sosiale foreninger, foreninger med formål knyttet til verdensanskuelse, veldedighets- og filantropiske foreninger og til slutt yrkes- eller fagforeninger.²⁸⁷ Per Fuglum har kategorisert ut ifra foreningenes formål. Der deler han inn i uegennyttig eller ideelle foreninger, interesse- eller yrkesorganisasjoner og til slutt sosiale foreninger av forskjellige typer.²⁸⁸ Sverre Steen har benyttet seg av en enklere kategorisering. Han deler foreninger inn i to deler. Den ene er de som arbeider for egne interesser. Den andre er de som arbeider for å hjelpe andre, samtidig som de ikke selv har behov for den type hjelp som ytes.²⁸⁹ Jeg har i likhet med Lunde Jensen, valgt å bruke Ida Blom sin inndeling. Blom deler foreninger inn i «organisering for egne interesser» og «organisering for å hjelpe andre».²⁹⁰

4.4 Firmakvinner og foreningskoblinger

Hovedtyngden av foreningsaktiviteten til forretningskvinnene var å finne i «organisering for å hjelpe andre». Mange av de som ble omtalt i avisene i begynnelsen av 1880-tallet, var enker som først hadde gått inn i næringslivet etter sine ektemenn. De var sterkt representert i arbeid med barnehjem, fattigdomsbekjempelse og alkoholproblematikk. Blant de

²⁸⁵ Try, H (1979): 436-437, 445

²⁸⁶ Jensen, Marthe Lunde (2015): 19-23, master oppgave, *Fra veldedighet til kvinnesak*, NTNU

²⁸⁷ Myhre, J. E. (2004): 130

²⁸⁸ Fuglum, Per (1978): 370-371

²⁸⁹ Steen, S (1948): 583

²⁹⁰ Blom, Ida (1992):

24 foreningene utgjorde 1/3 av de humanitært arbeid og da hovedsakelig tilknyttet barnehjemsarbeide og noe alderdomshjem- og fattigdomsarbeid.

En av disse enkene som kunne kobles til foreningsvirksomhet var Hansine Heimbeck. Hun hadde gått i inn i firmaet «O. P. Moe & Søn» sammen med sin bror, i 1875.²⁹¹ Et betydelig firma i byen som drev med handel, fabrikk drift, skipsbyggeri og rederi.²⁹² Hun var tilknyttet by-haugianerbevegelsen. Hansine Heimbeck var firmaregistrert som «enkefrue» og representerte det øver samfunnssjiktet. Hennes humanitære arbeide var tilknyttet «Børnhjemmet» og kan leses om i Fædrelandsvennen i 1880, fem år etter hennes firmaregistrering.²⁹³ Hun har gjennom sin forretningsvirksomhet inntatt det offentlige rom i langt større grad enn mange andre av kvinnene fra det øvrige samfunnssjiktet. Gjennom sin humanitære foreningsinnsats utvidet hun sin offentlige rolle, samtidig som hun opprettholdt borgerskapet kvinneideal. Hun utfordret derfor ikke kvinnens samfunns plass, men hun utvidet forståelsen av kvinnens ansvarsområde, utover den private sfæren.

En annen kvinne som også var tilknyttet haugianerbevegelsen var Hanna Torjussen. Hun var å finne i flere kilder. Hun knyttes til «Hedningmisjonen» som hadde sitt utspring fra haugianerbevegelsen.²⁹⁴ I «Agderposten» 28. juli 1894 opplyses det om at trekningen på basaren for Hedningmisjonen, vil foregå hos Hanna Torjussen.²⁹⁵ Kildematerialet viste at flere av kvinnene kunne kobles opp mot haugianerbevegelsen. Dette utgjør et interessant funn, da det antyder at den kristne lekmannsbevegelsens noe mindre autoritære struktur, gav kvinnene større handlingsrom. Prestens rolle i statskirken var et autoritære bindeledd mellom menighet og Gud. Denne rollen var ikke i så stor grad til stede i lekmannsbevegelsen, selv om man kunne ha sterke lederskikkelser der også. Dette åpnet opp for individets muligheter. Seland påpeker at lekmannsbevegelsene og deres vekkelsestradisjoner kunne ses på som en form for motmakt til kirkens etablerte rolle. Religiøs vekkelse var oppbrudd. Religiøs vekkelse var endring. I den dynamikken kunne grenseoverskridende handlinger gi nye muligheter for kvinner.²⁹⁶ Disse nye mulighetene ser også ut til å få aksept når det gjaldt kvinner og næringslivet.

Fuglum har påpekt at kvinners deltakelse i kristne organisasjoner har i stor grad vært til stede gjennom 1800-tallet.²⁹⁷ Og Steen har skrevet om Kristiansand at det var et veldig rikt religiøst/ kristelig miljø i byen. Han trakk fram Kristiansand og Stavanger som to byer med

²⁹¹ Kristiansand by, Firmaregister A, med register (1874-1890) side 19

²⁹² Steen, S (1948): 167, 264, 350, 435

²⁹³ Fædrelandsvennen, 09.10.1880, Arbeid med «Børnhjemmet»

²⁹⁴ Steen, Sverre (1948): 167

²⁹⁵ Agderposten 28.07.1894, annonse «Hedningmisjonen»

²⁹⁶ Dørum, K. red. (red.) Seland, Bjørg (2014): 69

²⁹⁷ Fuglum, Per (1978): 371

spesiell sterk mottakelse for religiøs påvirkning. Haugianerne slo tidlig røtter i Kristiansand og mange var å finne blant byens ledende menn. Det var ifølge Steen et forbausende antall personlig aktive kristne ledende menn innenfor byens forretnings -og politiske liv. Han konkluderte med at den sterke religiøse aktiviteten var å finne i alle av byens samfunnsklasser. I arbeidet med å kartlegge forretningskvinnene i Kristiansand, fant jeg at det var et overraskende antall forretningskvinner som var tilknyttet en religiøs aktivitet.

1/3 av foreningskoblingene kan sies å ha en religiøs tilknytning. Det var tilknytninger til aktiviteter innenfor «Santal og Jødemisjonen», «Bedehuset», Ynglingforeningen», «Hedningmisjonen», «Frikirken» og «Diakonisseforeningen». Disse forretningskvinnene deltok aktivt i religiøst arbeid og balanserte mellom den Lutherske «hustavlen» som plassert kvinnen i en underordnet posisjon i hjemmet, og «misjonsbefalingen» som påla de kristne til å spre Guds ord.²⁹⁸ Deres humanitære og religiøse arbeid støttet opp om borgerskapet kvinneideal. Disse forretningskvinnene inntok rollen som omsorgspersoner, også innenfor den offentlige sfæren.

Av de åtte gjenstående foreningskoblingene jeg fant, var tre kvinner direkte tilknyttet arbeid rundt alkoholproblematikken. Enke Inger Sofie Ringøen hadde i 1889 mottatt borgerbrev med rett på å drive handel. I 1891 registrerte hun firmaet «S. Ringøens Enke».²⁹⁹ Hennes arbeid innenfor «Totalavholdsforeningen» kan leses i avisen, i 1896. Fem år etter hennes firmaregistrering. De to andre var den gifte Kathrine Bjorvand som i 1895 hadde mottatt borgerbrev på handel og registrerte eget firmaet «K. Bjorvand» samme år.³⁰⁰ Hun kobles opp mot arbeidet i «Nøgterhedskafeen» i 1897. Den siste kvinnen var Tonette Mosby som registrerte firmaet «So. A. Mosby» i 1896. Hun drev en kolonialbutikk.³⁰¹ Tre år senere kobles hun opp mot arbeidet i «Totalavholdsforeningen».³⁰²

Flere ganger kan man lese i rådstueprotokollen om hvordan alkoholen hadde påvirket samlivet. Et av eksemplene var Ellen Marie Kalhoft. I 1902 presenterer hun seg for Magistraten. Hun kunne opplyse at mannen Ole Olsen Kalhoft var urmaker i byen, men var for tiden på tvangsarbeidsanstalt. Hans «henfallenhet» til drikking hadde gjort det umulig for henne å leve sammen med han. Mekling var for hennes vedkomne avsluttet. Nå krevde hun separasjon. Den ble innvilget av Magistraten.³⁰³ Referatene fra separasjonene og skilsmisene i protokollene,

²⁹⁸ Larsen, Rolf Inge (2014): 528-529

²⁹⁹ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret klasse A, bind I (1891-1894), side 181

³⁰⁰ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret klasse A, bind II (1894-1904) side 32

³⁰¹ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret klasse A, bind II (1894-1904) side 48

³⁰² Fædrelandsvennen, 05.12.1899, Totalavholdsforeningen

³⁰³ Kristiansand by, Magistraten, Rådstueprotokoll nr. 14 (1901-1913), Fa 14, side 71-72, Statsarkivet Kristiansand

gir et innblikk i kvinners oppfatning av egen situasjon. De gir også et inntrykk av medfølelse og forståelse fra myndighetenes side. Her ligger det mye materiale som er verdt å forske nærmere på i framtiden.

Loven om brennevinssalg som kom i 1894 støtter opp om myndighetenes tiltro til kvinners dømmekraft. Loven gav alle kvinner over 25 år rett til å delta i folkeavstemningen om brennevinssalg og utskjenking i kommunene.³⁰⁴ Selv om det skulle ta 19 år før kvinner fikk allmenn politisk stemmerett, hadde de en offentlig stemme når det gjaldt moralske verdier. Kvinners omsorgsrolle og høye moralske standard, var på mange måter befestet i datidens samfunnsrolle. Forretningskvinnene i mitt materiale, føyer seg innunder denne samfunnsrollen.

De foreningskoblingen som jeg har nevnt fram til nå, har alle vært tilknyttet «organisering for å hjelpe andre». Svært få av forretningskvinnene hadde koblinger til foreninger av politisk karakter. Jeg fant kun tre kvinner med politisk foreningsaktivitet. De var alle ugifte kvinner. Frøken Alvide Nielsen var en av dem. Hun registrerte eget firma i 1891.³⁰⁵ I Tollbodgaten nr. 8 drev hun sin handelsforretning. 12 år senere stod hun oppført i Fædrelandsvennen. Da er hun kandidat nr. ni og ti på Venstres valgliste.³⁰⁶ Listen hadde 60 navn og ut ifra hennes listeplassering tyder det på at hun kan ha hatt et sterkt politisk engasjement. Hun opprettet eget firma i en tid hvor kvinnesak og kvinners stemmerett var en del av den offentlige debatten. Gjennom sin handelsforretning var hun allerede delaktig i det offentlige rom. Og det kan tenkes at hennes entreprenørskap gjorde det lettere å ta steget ut i politikken, som en naturlig utvidelse av hennes tilstedeværelse i det offentlige rommet.

Ida Henriksen var den andre ugifte kvinnen med politisk engasjement. Hennes engasjement har blitt nevnt tidligere, i kapittel tre, under avsnittet om aksjeselskap. Hun var en av kun fire kvinner som var registrert i et aksjeselskap. Hun var både aktiv i «Diskusjonsforeningen», som kjempet for kvinners rettigheter – og tiltrodd en offentlig rolle som representant i komiteen for «Kristiansands Folkebibliotek».

Den siste ugifte kvinne var Edvarda Jonassen. Hun kobles i 1898 til «Lunds kvindeforening», gjennom sin basarvirksomhet.³⁰⁷ To år senere startet hun «E. Jonassen» sammen med to andre kvinner. De to andre kommer fra Mandal og Birkenes og alle sammen drev en delikatesseforretning i Rådhusgaten nr. 14.³⁰⁸

³⁰⁴ Blom, I., Tranberg, A. & Nordisk, m. (1985): 156

³⁰⁵ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret klasse A, bind I (1891-1894), side 134

³⁰⁶ Fædrelandsvennen 29.22.1913, Venstres kandidat valgliste

³⁰⁷ Fædrelandsvennen 12.11.1898, «Lunds kvindeforenings basar»

³⁰⁸ Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret klasse A, bind II (1894-1904) side 169

Den siste foreningskoblingen var til «Kristiansands Skytterlag - foreningen for legemsutøvelse og våpenbruk». Foreningen ble dannet i 1882 med idrett på sitt program. Den ble stiftet av Oscar Wergeland, som senere ble kjent som General Oscar Wergeland. Han stod også bak utviklingen av Ravndalen, som er en populær park i Kristiansand, den dag i dag.³⁰⁹ Det er Gerta Olsen som i 1899 kobles til denne foreningen, hvor man i avisen kan lese om skytterlagets «Soire som avholdes».³¹⁰ Gerta var gift med konduktør Olsen.³¹¹ I 1900 registrerte hun sitt firma «G. Olsen».³¹²

Tabellen nedenfor viser de 19 forretningskvinnene som jeg kunne finne en eller annen aktivitetskoblinger til - hovedsakelig foreningsaktiviteter. Sivilstatus er oppgitt der det er mulig, hovedsakelig basert på opplysninger ved mottatt borgerbrev. Gjennom søk på Nasjonalbibliotekets digitalarkiv registreres de fleste i forbindelse med diverse avis annonseringer.

Navn, sivil status, forretningskvinner	Firma & registrerings dato	Kilde informasjon	Forenings koblinger
Hansine Heimbeck enke	O. P. Moe & Søn 1875	Fædrelandsvenn en 16.feb. 1880 & 9 okt. 1882	Arbeid med "Børnehjemmet"
Margrethe Wild enke	Saml. Otto & Co 1875	Fædrelandsvenn en 5.des. 1896	Trekningsliste for "Barnehjemmets" utsalg
Margrethe Wild enke	Saml. Otto & Co 1875	Christianssands Tidende 10 nov.1898	Arbeid med "Børnhjemmet i Kvenangen"
Caroline Marie Steen enke	S. A. Steen 1884	Fædrelandsvenn en 12.feb. 1897	Omtales som "søster", kobling til Haugianerbevegelsen
Sallo Frost ugift	Sallo Fost 1891	Christianssands Tidende 15.okt.1896	Sitter i komiteens for "Haandværkernes Aldershjem"
Margrethe Mosby enke	O. Mosby 1891	Fædrelandsvenn en 11.des.1903	Medlem av "Fattigstyret"
Margrethe Mosby enke	O. Mosby 1891	Fædrelandsvenn en 18.feb 1884	"Waisenhusets Basar" institusjon for foreldreløse barn

³⁰⁹ Steen, S (1948): 566-567

³¹⁰ Christianssands Tidende 23.09.1899, «Kristiansands Skytterlag» Soire

³¹¹ Kristiansand by, Magistraten, Rådstueprotokollen nr. 14 (1901-1913) Fa 14, side 7, Statsarkivet Kristiansand

³¹² Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret klasse A, bind II (1894-1904), side 173

Alvilde Nielsen ugift	Alvilde Nielsen 1891	Fædrelandsvenn en 29.nov.1913	Står på Venstres valgliste som kandidat nr. 9&10 av totalt 60
Magda Berge ukjent	J. Berge Bokhandel 1891	Fædrelandsvenn en 16.feb.1914	"Det lappiske barnehjem" på trekningsliste
Inger Sofie Ringøen enke	S. Ringøens Enke 1891	Christianssands Tidende 3.nov.1896	"Totalavholdsforeningen"
Kathrine Bjorvand gift	K. Bjorvand 1895	Fædrelandsvenn en 23.okt.1897	"Nøgterhedskafeen"
Tonette Mosby ugift	Som. A. Mosby kolonial 1896	Fædrelandsvenn en 5.des.1899	"Totalavholdsforeningen"
Edvarda Jonassen ugift	J. Jonassen 1900	Fædrelandsvenn en 12.nov.1898	"Lunds kvindeforenings basar"
Inger Omdal enke	Inger Omdal 1903	Fædrelandsvenn en 19.okt.1914	"Santal og Jødemisjonen"
Inga Askildsen enkefrue	Inga Askildsen 1903	Christianssands Tidende 28.sept.1884	I komiteen for "Ynglings foreningens Basar"
Gerta Olsen Gift med konduktør Olsen	G. Olsen 1900	Christianssands Tidende 23.sept.1899	kobling til "Kristiansands Skytterlag" Soirè avholdes
Anne Ugland Gift med fyrbøker O. Evensen Ugland	A. Ugland 1905	Agderposten 30.nov.1889	"Bedehuset" på trekningslisten
Anne Ugland Gift	A. Ugland 1905	Agderposten 13.okt.1902	"Ynglingforeningen" på trekningsliste
Hanna Torjussen ugift	Hanna Torjussen 1906	Agderposten 28.juli 1894	"Hedningmissonen" basar hjemme hos H.T. Haugianerbevegelsen
Hanna Torjussen ugift	Hanna Torjussen 1906	Agderposten 25.feb.1903	"Frikirken" trekningsliste
Pauline Johnsen ukjent	Pauline Johnsen 1908	Agder avisen 9.des.1881	"Bedehuset" på trekningslisten
Augusta Natvig gift	Linnea A. Natvig blomsterforr etning 1909	Christianssands Tidende 15.sept.1899	"Diakonisseforeningens bazar"

Ida Henriksen ugift	Evje Nikkelverk 1908	Privatarkiv, Statsarkivet 1896	"Diskusjonsforeningen" kasserer
Ida Henriksen ugift	Evje Nikkelverk 1908	Fædrelandsvenn en 28.sept.1909	"Kristiansand Folkebibliotek" nestformann i komiteen

Tabell 5 Forretningskvinner og forenings/aktivitetsforbindelser.

I arbeidet med å finne informasjon om de kvinnelige entreprenørene og næringsdrivende i Kristiansand, hadde jeg forventet å se en større kobling mellom næringsliv og politikk. Hvorfor var det så få forretningskvinner med politisk tilknytning?

For å se nærmere på mulig svar, vil jeg trekke fram dannelsen av en kvinnesaksforening i byen, som kan være med på å belyse situasjonen. Når «Diskusjonsforeningen» ble startet i Kristiansand, i 1896, var formålet å kjempe for kvinners rettigheter. Ved oppstarten ble kvinnene advart mot å kalle foreningen for «Kvinnesaksforening» da det kunne provosere for mye. Det refereres i etablering av foreningen, redaktør Christian H Michelet i Christianssands Tidende uttalelse: «For alt i verden kald den ikke Kvindesagsforening. I vil gjøre stor skade for byen.» Da foreningen skulle være privat og ikke offentlig, bestemte de delaktige kvinnene å kalle foreningen «Diskusjonsforeningen».³¹³ Foreningen møtte mye motstand, blant annet fra mange av herrene i byen. Det ble ytret meninger som at kvinnene nå ville etterape menn og fra nå av være menn selv.³¹⁴ Tross latterliggjøring av disse kvinnene, ble 60 kvinner medlemmer på foreningens første møte. Blant disse var det 8-10 som diskuterte kveldens emne, kvinners stemmerett. Da foreningen var privat, ble avisene ikke invitert inn for å dekke møtet. Kvinnene ønsket heller ikke å bli intervjuet i etterkant.³¹⁵

Å drive egen forretning i byen, innebar at man ble møtt med en viss velvilje og tillit i befolkningen. Kundene var selve grunnlaget for forretningsdriften. Da debatten om kvinners stemmerett kom på slutten av 1800-tallet, ble borgerskapets kvinneideal utfordret. Debatten kunne virke svært polariserende. Det kan derfor tenkes at forretningskvinnene ikke har ønsket å profilere en sterk politisk profil, samtidig som de drev handel og var avhengig av kundenes velvilje. Det kan være en av årsakene til at jeg fant så få koblinger mellom kvinner i næringslivet og politikken. En annen årsak kan være at blant de kvinnene som var politisk aktive, var det de som inntok politiske verv eller leder roller som først og fremst ble registrert. En tredje årsak

³¹³ Haugen, Johnny (red.) Tronstad, Roger (2013): 101

³¹⁴ Haugen, Johnny (red.) Tronstad, Roger (2013): 102

³¹⁵ Haugen, Johnny (red.) Tronstad, Roger (2013): 103-104

kan være at politisk arbeid inneholdt mindre basarvirksomhet enn hos andre type foreninger med veldedige formål. Da det skrives lite om kvinners innsats i avisene, blir deres politiske aktivitet i mindre grad fanget opp i form av avisannonsering og basartrekningslister. Det må også pekes på at i oppstart av «Diskusjonsforeningen» valgte kvinnene å ikke la foreningen bli et offentlig organ. Slik kunne de beskytte sine interesser og unngå sjikanering fra offentlighetens menn.

4.5 Konklusjon

De foreningskoblingene som har vært presentert i dette kapitlet, viste at det var hovedsakelig humanitært og religiøst arbeid som disse forretningskvinnene engasjerte seg i. De gikk inn i Blom sin kategori «organisering for å hjelpe andre». Dette sammenfaller med datidens oppfatning av hva som var kvinnelige egenskaper. De kvinnelige idealene skulle gjenspeile omsorg og en høy moralsk standard. De 19 forretningskvinnene, bestående av sju enker, seks ugifte, fire gifte og to med ukjent sivil status, fylte denne kvinnerollen gjennom sine foreningsaktiviteter - enten før eller etter de har registrert eget firma. Deres eventuelle politiske aktiviteter var ikke hovedsakelig å finne gjennom politisk arbeid. De kunne allikevel gjennom en forretningsvirksomhet få tildelt en større lokal, politisk makt, basert på stemmerett ved en viss skattbar inntekt fra 1901.³¹⁶ De 19 kvinnene som dannet grunnlaget for dette kapitlet, ser ut til å ha hovedsakelig opprettholdt den etablerte kjønnsrolleforståelsen som tillot kvinnene omsorgsrollen og bærere av høy moralsk standard.

Kapittel 5: Virkningen av kvinnelige entreprenører og selvstendig næringsdrivende i Kristiansand 1850-1910.

5.1 Innledning

I 1894 stilte Trondhjems Adresseavisen sine lesere følgende spørsmålet: «Hva menes med en kvinnelig kvinne?» En av svarene som kom til avisen var følgende: «En kvinnelig kvinne er den som er hensynsfull, deltagende, tilgivende og mild; som føler for dem som lider på legemet og sjel, som forstår å skape et hjem, i hvilket hennes mann og barn er lykkelige, og

³¹⁶ Danielsen, H. Larsen, E. og Ovesen, I. W. (2015): 99, Stemmerett for alle 1880-1913, av Larsen, E. side 99

lærer seg å se opp til henne som et høyere vesen.» En annen innsender – og ektemann svarte følgende: «Sann kvinnelig er den kvinne som aldri motsier sin mann».³¹⁷

Avisens spørsmål ble stilt i en tid hvor den offentlige debatten hadde begynt å utfordre kvinnens rolle i samfunnet. Siste halvdel av 1800-tallet bar preg av en kjønnskultur med økende, sterke patriarkalske normer og verdisystemer. Samtidig utfordret mange av borgerskapets kvinner denne kjønnsrolleforståelsen, gjennom sitt politisk arbeid for kvinners rettigheter.³¹⁸ Hensikten med å studere de kvinnelige entreprenørene i denne oppgaven, er å belyse deres påvirkning på kjønnskulturen. De bryter med patriarkalske rammer og skaffer seg formelt og reelt eierskap til nye bedrifter. Som myndige forretningskvinner, da hovedsakelig entreprenører, deltar de som selvstendige, økonomiske, aktører i den offentlige sfæren. Få av kvinnene kunne kobles direkte til politisk aktivitet, men allikevel påvirket de gjennom sitt entreprenørskap, en politisk utvikling. De presset fram en bredere forståelse av kjønnsrollene, ved å flytte sitt samfunnsbidrag ut av hjemmets private sfære og inn i den offentlige sfæren. Disse kvinnene ble aktører i det offentlige rom. Deres forretningsaktivitet kan måles på en ny måte når arbeidet flyttes ut av den private sfæren. Ved å registrere eget firma, underkastet de seg da kravet om større offentlig innsyn, bokføring og kontroll. Gjennom sitt entreprenørskap får de muligheten til begrenset nasjonal stemmerett, flere år før kvinners allmenne stemmerett blir lovfestet. Den begrensede stemmeretten var basert på en skattbar inntekt på 400 kr i byene (og 300 kroner på landet). Deres økonomiske bidrag gir innpass i en offentlighet som de fleste av samtidens kvinner ikke hadde. Gjennom egen ligning for de ugifte kvinnene, eller mannens ligning for de gifte kvinnene, kvalifiseres de til politisk medbestemmelse.³¹⁹

27 år etter at Trondhjems Adresseavisen stilte sitt spørsmål om hva det betød å være en kvinnelig kvinne, sendte kvinnesaksforkjemperen Ragna Nilsen følgende Rikstelegram til «Diskusjonsforeningen» i Kristiansand:

«Mine kompliment anledning dagen! Kvinder! Benytt eders talegaver som Herren har gitt eder og ta ikke Pauluses ord altfor alvorlig. Jeg skal hilse fra Aasta Hansteen, jeg talte med hende i aften og hun er enig med meg at

³¹⁷ Trondhjems Adresseavisen, 03.12.1894: Leser innlegg «Hvad menes med en kvindelig kvinde?»

³¹⁸ Moksnes, Aslaug. (1984): Likestilling eller særstilling?: Norsk kvinnesaksforening 1884-1913

³¹⁹ Danielsen H, Larsen, E. og Ovesen, I. W. (2015): 99, *Stemmerett for alle 1880-1913*, av Larsen, E. side 89-121

manden blir utryddet i neste generasjon. Hun har det herligt! Velsignet fest!

Ragna Nilsen». ³²⁰

Telegrammet viste en sterk og humoristisk kvinne som innehar en drastisk annerledes kjønnsforståelse, enn det som var gjeldende for noen tiår tilbake.

Kjønnskultur og kjønnsforståelse i praksis, er en systematisk deling mellom kjønnene hvor man skaper og/ eller opprettholder hva som er sett på som aksepterte kjønnsbestemte roller. Det kan utspilles seg i for eksempel hvilke funksjoner og oppgaver som kvinner eller menn bør ha i familien og i det offentlige rom. Kjønnsdelingen er et stabilt trekk i et hvert samfunn, men de behøver ikke foregå kollektivt. De skapes gjennom en materielle og en mental struktur og begrepet «kvinnelighet» blir som regel målt og forstått ut ifra et forhold til begrepet «mannlighet». ³²¹ Ida Blom påpeker at det kan allikevel være andre identitetsmarkører som til tider utfordrer «kjønn» som overordnede markør. Klasse, yrke, nasjonalitet og rase kan spille inn i en større eller mindre grad. Hun nyansere genuskontrakten som Hirdman har trukket fram. Kjønnskontrakt mellom kjønnene, har i sine forhandlingsformer gjennom kroppslige og kulturelle rammer, en stor grad av valgfrihet. Kjønnskontrakten gir ikke enkeltindividet total autonomi i sine forhandlinger mellom kjønnene, men den åpner opp for å se på konfrontasjon og dialog mellom kjønnene. ³²²

Kartleggingen av borgerbrev til kvinner - og firmaregistreringer av kvinner, viste at det var i underkant av 560 borgerbrev og firmaregistreringer. Størsteparten av kvinnene som registreres kan betegnes som entreprenører. Blant de rundt 270 kvinnene som registrerte seg i firmaregisteret hadde rundt 64% av de også borgerbrev. Hvilken virkning hadde disse kvinnene på kjønnskulturen?

Å vise til virkningen av forretningskvinnene på det etablerte kjønnsrollemønsteret, er i utgangspunktet komplisert da årsak og virkning kan være vanskelig å skille fra hverandre. Virkning kan også forandre seg over tid, avhengig av fremtidens hendelsesforløp. For å kunne peke på noen mulige virkninger, vil jeg derfor benytte meg av de tre underliggende forklaringsmodellene på kvinnelige entreprenører, som var nevnt av Larsen og omtalt i kapittel en, under forskningssituasjonen. ³²³ Slik kan årsak belyse en viss virkning. Utover disse forklaringsmodellene vil jeg trekke fram hvordan kvinnene i oppgaven utvidet

³²⁰ Diskusjonsforeningen (1896): Rikstelegram til foreningens 25 års jubileum, Dep. Nr. 625, privatarkiv, Statsarkivet, Kristiansand

³²¹ Kjeldstadli, Knut (1999): 97-98

³²² Blom, I. (1995): 141-142

³²³ Larsen, E. (2012), Kwolek-Folland A. (1998): 9, Sparks E. (2006): 56-82, S. I. Lewis (2009), Kay A. C. (2009)

kjønnsforståelsen, ved å innlemme egenskaper som var sett på som «mannlige» inn i sin kvinnerolle.

På det lokale plan, økte forretningskvinnes deltakelse i handelsnæringen når byen gjennomgikk store økonomiske krise. Deres økonomiske bidrag var ikke en trussel mot mansrollen som forsørger, men ble et tilskudd og hjelp i krisetid, hvor mange menn mistet inntekten. Når kvinnene trer inn i områder hvor menn har dominert - og utfører det arbeid som menn gjør, svekkes den mannlige normen.³²⁴ Slik utvider de kjønnsforståelsen, uten å utfordre mansrollen. Gjennom både en kontinuitet og et brudd, bidrar de til å redefinere synet på kvinnelighet og kjønnsforståelse.

5.2 Forklaringsmodeller

5.2.1 Forklaringsmodell en – Nød.

«Nød lærer naken kvinne å spinne» er et gammelt ordtak som poengterer kvinners handlingskraft i vanskelige tider. Det kan være mange årsaker til økonomisk trang kår hvor kvinner befant seg i en økonomisk krise. Noen årsaker kan være generelt dårlige økonomiske tider, eller tap av en ektemann som forsørger, eller rett og slett mangel på menn å gifte seg med. I kildematerialet var det få henvisninger til nød som en direkte grunn for å søke handelsbevilling. De fleste kvinnene i borgerbrevene og firmaregistrene, kom fra det mellomste til øvrige samfunnssjiktet. Selv om kvinnene ikke representerte det nederste samfunnslaget, kan nød etter min mening allikevel benyttes som en forklaringsmodell, men da med en litt annen innfallsvinkel. Dette vil jeg belyse nærmere i teksten nedenfor.

Det har tidligere i oppgaven vært påpekt at et voksende kvinneoverskudd på midten av 1800-tallet, presset fram lovendringer som muliggjorde for ugifte kvinner til i større grad drive handel og håndverk.³²⁵ Her kan en befolknings- og samfunnsendring ha medført til en lovendring som åpnet opp nye muligheter for ugifte kvinner til forsørgelse. De kunne på tross av sin sivile status se for seg en framtid hvor de ble oppfattet som bidrags-ytere og ikke bidrags-snytere. Enten som ugifte døtre hvor de deltok som bidragsytere innenfor familien, eller som uavhengige, ugifte kvinner som forsørget seg selv. En negativ motivasjonsfaktor kan ha utløst en positiv virkning, spesielt på ugifte kvinners kjønnsforståelse.

³²⁴ Hirdmann, Yvonne (1988): Genussystemet – reflexioner kring kvinnors sosiala underordning, *Kvinnovetenskaplig Tidskrift* nr. 3.

³²⁵ Blom, I og Tranberg, A. (1985): 151-152

Giftede kvinner fikk i 1894 rett til å motta borgerbrev med handelsbevilling og de blir fra da av den dominerende gruppen av kvinner som mottok borgerbrev. De dra i gang en vekst som i gjennomsnittet utgjør en tredobling av borgerbrev utstedt til kvinner, sammenlignet med tiden før 1894. Denne veksten i borgerbrev til kvinner sammenfalt med en tid da Sørlandet går igjennom store kriser. Som nevnt tidligere i kapittel tre, var blant annet krisen i sjøfarten en av dem. Ringvirkningene for landsdelen og Kristiansand var store, og arbeidsledigheten økte. Mange forlot Norge for å søke arbeid andre steder. Størsteparten av de som emigrerte til utlandet i denne perioden på slutten av 1800-tallet, var menn.³²⁶ Fra rundt 1890-1910 var hele kystregionen fra Grimstad til Stavanger preget av kriser og stagnasjon.³²⁷ Samtidig som menn måtte søke arbeid andre steder, viste kartlegging av kvinnene, en markant økning i borgerbrev til gifte kvinner. Deres mulighet for å bidra når familien og byen var i økonomisk nød, påvirket både kvinnerollen og mannenrollen. De gifte kvinnene trer på mange måter fram i lyset når deres bidrag kan registreres utenfor hjemmet. Samtidig som mannens forsørgerrolle svekkes av den økonomiske nøden som kriser medfører, styrkes kvinnerollen da den utvider tanken om hva en kvinne skal og bør gjøre. Hennes bidrag kan i krisetider bli sett på med velvilje - og ikke en trussel for mannenrollen.

Virkingen av en forklaringsmodell som framlegger en negativ årsak hvor desperasjon og nød er motivasjonsfaktorene, kan allikevel understreke de positive virkningene av kvinnelig entreprenørskap. Som nevnt tidligere i teksten, har historikere trukket fram nød som en av forklaringsmodellene på kvinners deltakelse som entreprenører eller selvstendig næringsdrivende. Ut ifra denne oppgavens kildemateriale, vil jeg snu litt på formuleringen. Kvinnenes deltakelse i næringslivet i Kristiansand, var til tider framskyndet for å unngå å komme i nød og fattigdom. Hovedtyngden av kvinnene i kildematerialet kommer fra middelklassen. Gjennom økonomiske krisetider i byen, økte deres tilstedeværelse i byens næringsliv, i form av økning i antall kvinner som søkte borgerbrev og/ eller registrerte firma. Slike inkluderes de inn i et arbeidsmarked, samtidig som de bidrar økonomisk til å forsørge seg selv og/ eller sin familie. Gjennom deres deltakelse i næringslivet, hvor de søkte å unngå å komme i økonomisk nød, medvirket de til å endre på kjønnsrolleforståelsen, i praksis.

³²⁶ Johnsen, B. E. og Sætra, G. (2016): 143-189

³²⁷ Nerbøvik, J. (1999): 78

5.2.2 Forklaringsmodell to – Selvrealisering

Denne forklaringsmodellen knytter kvinnelig entreprenørskap opp mot en individuell motivasjonsfaktor, ikke basert på en kamp for tilværelsen. Egne behov og selvrealisering blir lagt til grunn og viser en forklaring med et positivt fortegn. Denne selvrealiseringen kom til uttrykk generelt i samfunnet, spesielt de siste tiårene av 1800-tallet. Tiden samsvarer med et liberaliserende lovverk som gir kvinner gradvis større myndighet. I 1888 blir gifte kvinner erklært myndige og fikk mulighet for særeie ved ektepakt.³²⁸ I 1894 får kvinner uavhengig av sivil status, rett til å drive handel og håndverk.³²⁹ I 1894 får kvinner rett til å delta i folkeavstemning om kommunene skulle ha brennevinssalg og skjenkerett.³³⁰

Ved gjennomlesning av Rådstueprotokollene vises det en tydelig holdningsendring, de siste tiårene av 1800-tallet. Det protokollføres et økende antall separasjons og skilsmissebevilgninger. Selv om lovverket formelt ikke hadde vedtatt en ny lov om ekteskapsoppløsning, siden 1687.

I 1909 kom en ny lov om oppløsning av ekteskapet. Før 1909 var det loven fra 1687 som gjaldt. Ekteskapsoppløsning var ifølge den gamle loven mulig om følgende var påvist: Impotens, spedalskhet, annen vederstyggelig sykdom, ekteskapsbrudd, bortførelse, dobbelt ekteskap, omgang mot naturen og ektefelles rømmning. I 1857 legges grunnen dødsformodning til - og i 1902, ved straff for visse utukts forbrytelser.³³¹ Det utviklet seg allikevel en praksis hvor man kunne søke Kongen - og etter hvert Magistraten, om dispensasjon fra loven. Endringen i lovverket kan her sies å ha vært presset fram på grunn av en samfunnspraksis som endret seg i takt med samfunnsutviklingen og kjønnsrollene.

Referatene fra Rådstueprotokollene viste en holdningsendring hvor gifte kvinner i større grad krevde selvstendighet. I mange tilfeller var det gifte kvinner som hadde fått nok. De krevde å bli hørt - og ønsket å stå på egne ben. Det var ofte lang referater med klag om at mannen ikke har holdt seg hjemme eller at han drakk for mye. I et av referatene hvor det er snakk om skilsmisse, skrev Magistraten følgende om hva hustruen hadde å si:

«..at hun ikke paa nogen maade vil finde sig i skilsmisse, med mindre hun faar beholde felles börnene..» Mannen hadde vært gift en gang før og barna fra det første ekteskapet var satt

³²⁸ Blom, I., Tranberg, A. & Nordisk, m. (1985): 153

³²⁹ Blom, I., Tranberg, A. & Nordisk, m. (1985): 147

³³⁰ Blom, I., Tranberg, A. & Nordisk, m. (1985): 156

³³¹ Blom, I., Tranberg, A. & Nordisk, m. (1985): 161

bort på landet. Referatet fra skilsmissemeklingen reflekterer ikke en kvinne som oppførte seg underdanig ovenfor sin ektemann - men stilte krav.³³²

I et annet tilfelle stod det å lese i Rådstueprotokollen om mannen og hans hustru, som ønsket separasjonsbevilling. Mannen vedgikk at de ikke hadde noe ekteskapelig samliv og ønsket ikke å fortsette. Hustruen klagde på at hun var en hustru og ikke en tjenestepike. Hun erklærte at hun ikke ville motsette seg separasjon.³³³ Disse referatene vitnet om en holdning til eget kjønn som gjenspeiler en selvstendighet som går i motsatt retning av borgerskapets syn på hustruen som underdanig. Både i offentlige registre og offentlige trykte kilder kan holdningsendringene komme til syne.

I Fædrelandsvennen mandag 10. desember 1900 kan følgende ekteskapsannonse leses:

«En dannet, enligstillet, dyktig Dame (Enke 41 Aar) med nogen Formue, ønsker at indgaa Ægteskab med en velstillet, virkelig dannet, helst høi Herre fra 45-50 Aars Alderen. Billett med nøiagtige Oplysninger om Alder og Stilling, mrk. Hjem, indlægges paa dette Blads kontor. – Spøg frabedes.»³³⁴

Annonsen viser en handlekraftig kvinne som så sin egenverdi, satte krav til en framtidig ektemann - og til sin samtid. Hun viste en selvstendighet i det offentlige rom, ved å benytte seg av avisannonsering som sitt talerør.

Den sterke veksten av kvinner som fikk borgerbrev eller registrerte eget firma på slutten av 1800-tallet, støtter opp om forklaringsmodellen hvor selvrealisering kan ses på som en motivasjonsfaktor. Spesielt i firmaregistreringen, velger kvinnene å tre inn i et offentlig rom, da det kreves handelsbøker og offentlig innsyn i større grad enn i borgerbrevene. De gjør seg økonomisk ansvarlige på et individnivå. Deres deltakelse i dette offentlige rommet påvirket deres mulighet for å delta på den politiske arenaen, ikke gjennom politisk kamp, men gjennom entreprenørskap. I 1889 kategoriserte biskop Heuch i Kristiansand, en offentlig mann som noe aktverdig mens en offentlig kvinne som noe skamfullt. Da det var kun prostituerte som kunne få den betegnelsen.³³⁵ Denne begrepsforståelsen av en offentlig kvinne, måtte vike i møte med de kvinner som kjempet for bedre rettigheter.

Politisk, men også gjennom sitt entreprenørskap, brøt kvinnene vei for et kvinnesyn som var en motsats til de patriarkalske normer og verdier som hadde vokst fram blant borgerskapet i løpet av 1800-tallet. I 1898 får menn allmenn stemmerett. Tre år senere, i 1901, får kvinner

³³² Kristiansand by, Magistraten, Rådstueprotokoll nr. 12 (1862-1891), Fa 12, side 333, Statsarkiv et Kristiansand

³³³ Kristiansand by, Magistraten, Rådstueprotokoll nr. 12 (1862-1891), Fa 12, side 372, Statsarkivet Kristiansand

³³⁴ Fædrelandsvennen (1900. 10. desember): 4, Ekteskapsannonse

³³⁵ Dørum, Knut (2014): 17

begrenset lokal stemmerett. Med en skattbar inntekt på 400 kroner i byene og 300 kroner på landet, kunne kvinner delta politisk, på et lokalt nivå. I 1907 utvides den begrensede stemmerett for kvinner til å gjelde nasjonalt.³³⁶ De kvinnelige entreprenørene bidro til å presse fram en lovendring som i 1913 ga allmenn kvinnelig stemmerett, i samsvar med kvinnesaksforkjempernes program. De var med på en selvrealisering både på et individ nivå og et kollektivt nivå.

5.2.3 Forklaringsmodell tre – tradisjon

I 1878 søkte Ane Johanne Henriksen om borgerbrev med rett til å drive handel. Hun var enke etter skipper H Henriksen.³³⁷ I arbeidet med å kartlegge kvinnene i oppgaven, var det overraskende mange «borgerbrev enker» som ikke valgte samme yrke som sine avdøde ektemenn. Yrkene var av slik art at enkene ikke kunne gå inn i dem. De var ofte tilknyttet havet, som for eksempel skipsførere, skipskaptein og navigasjonslærer. Yrkene kunne betegnes som en del av det midterste - til øvre del av samfunnslaget. Ved å søke borgerbrev med handelsrettighet kunne kvinnene opprettholde sin sosiale status, på tross av forandringen i den sivile status.

Kartleggingen viste at selv om det fantes unntak hvor kvinner fra nedre samfunnslag fikk borgerbrev, befestet handelsnæringen seg i middelklassen. Hovedtyngden av kvinnene foretok ingen klassereise, men bevarte sin sosiale tilhørighet gjennom sin forretningsvirksomhet.

Denne tredje forklaringsmodellen peker på de kulturelle omgivelsene som kvinnene befant seg i. Deres sivile status, sosial bakgrunn og familie, påvirket i større grad muligheten for kvinner til å bli entreprenører eller næringsdrivende.³³⁸ Forretningskvinnene i Kristiansand opprettholdt en sosial kontinuitet. Gjennom sin forretningsvirksomhet forble de fleste i den kulturen de kom fra - og levde i.

5.3 Strukturell endring

Utover de tre forklaringsmodellene ovenfor som kan vise til forskjellige virkninger i samfunnet, vil jeg trekke fram en annen mulig virkning. Denne er knyttet opp mot kvinner som registrert eget firma etter firmaloven kom i 1874 - og Handelsregistret i 1890. Virkningen er

³³⁶ Danielsen H, Larsen, E. og Ovesen, I. W. (2015): 99, *Stemmerett for alle 1880-1913*, av Larsen, E. side 99

³³⁷ Kristiansand by, Magistraten, Rådstueprotokoll nr. 12, 1862-1891, side 312

³³⁸ Larsen, E. (2012)

basert på en forandring i selve handelsbegrepet, som defineres i lovverket. Den strukturelle endringen kan ses på som en utslagsgivende årsak til denne virkningen.

I arbeidet med oppgaven har kartleggingen sett på borgerbrev og firmaregistreringer over tid. Når firmaloven kom, var det et behov for å klargjøre firmaregistreringer i forhold til borgerbrevbevillingene. «Handel» som begrep hadde forandret seg fra handelsloven i 1842 og man ønsket en skarpere betegnelse i firmaloven. Noe av det som vektlegges i handelsbegrepet er kravet om en viss hyppighet i handel og at firma skal drives «for vinnings skyld».³³⁹ Denne betegnelsen vektlegger profitt som en viktig del av handelsaktiviteten. Borgerbrevbevillingene til kvinner satte ikke slike krav. Der vektlegges nød og mulighet til forsørgelse, som begrunnelse for bevillingene.³⁴⁰

Med handelsregistret i 1890 økte kvinners firmaregistreringer betraktelig. Blant de rundt 270 firmakvinnene som registrerte firma på slutten av 1800-tallet, hadde over halvparten (64 %) skaffet seg borgerbrev, men borgerbrevene spesifiserte ikke profitt tanken. Når kvinnene valgte å registrere firma, valgte de å drive forretning utover årsaker som egen nød, behov for selvrealisering eller opprettholdelse av tradisjon. De fleste kvinnene kom fra en middelklasse hvor borgerskapets kvinneideal hadde stort innpass. Firmakvinnene viste at kvinnelige egenskaper som «omsorgsfulle» og «moralsk aktverdige», ikke stod i motsetning til profitt tanken. Deres bidrag kan derfor ses på som en utvidelse av forståelsen av kvinnelige egenskaper. Det å drive forretning for «vinnings skyld» var noe samtiden så ut til å akseptere at kvinner gjorde. Kjønnsførståelsen utvides og en større grad av myndighet gjennom politisk medbestemmelse, blir mulig når profitt tanken omfavnes av firmakvinnene.

5.4 Konklusjon

Årsak og virkning er ikke alltid like lett å skille fra hverandre. Allikevel kan årsaker som nød, selvrealisering, tradisjon og strukturelle forandringer, vise til visse virkninger. I en tid preget av patriarkalske normer og verdier, endret de kvinnelige entreprenørene og næringsdrivende rammene for hva en kvinne kunne og burde være, både på et individuelt - og et kollektivt nivå. De opprettholdt en viss kontinuitet i kjønnsrolle forståelsen, ved å ikke direkte utfordre mansrollen.

Når Kristiansand opplevde krisetider med høy arbeidsledighet og konkurser, økte kvinners deltakelse i næringslivet. De gifte kvinnenes rolle, som dro i gang en voldsom vekst i

³³⁹ Platou, O. (1875): 12

³⁴⁰ Blom, I., Tranberg, A. & Nordisk, m. (1985): 146-147

borgerbrevbevillingene etter 1894, kan ses på som en utvidet støttefunksjon til mannen som familiens forsørger. Samtidig som de støttet opp om familieøkonomien, muliggjorde deres økonomiske deltakelse en mer selvstendig kvinnerolle. Politisk medbestemmelse for kvinner, basert på økonomisk inntekt, ble en mulighet mange år før den allmenne kvinnelige stemmeretten. Gjennom sitt entreprenørskap trådte kvinner inn i en mannsdominert sfære og styrket sin egen kjønnsrolle, samtidig som de svekket de mannlige normene. Slik kan deres bidrag ses på med en viss kontinuitet - og et visst brudd.

Kapittel 6: Kjønnsroller i endring?

6.1 Innledning

Denne oppgaven har kartlagt de kvinnelige entreprenørene og næringsdrivende i Kristiansand 1850-1910, basert på tildelte borgerbrev og firmaregistreringer. Kartleggingens funksjon har vært å synliggjøre kvinnes bidrag innenfor historiografien, som dekker områder innenfor næringslivshistorien, lokalhistorien, kvinnehistorien og kjønns historien.

Forskning på kvinner i norsk næringslivet, har vært preget av mangelfull empiri. Kvinnene har tradisjonelt ikke blitt inkludert i den norske bedrifts og næringslivshistorien.³⁴¹ Ved å bruke empirisk og analytisk arbeid som viste kvinnes sivilstatus, sosialstatus, foreningskoblinger, borgerbrev og firmaregistreringstyper, samt en kjønns komparasjon, har jeg gjennom oppgaven søkt å bidra med ny empiri og ny kunnskap. Formålet for oppgaven har vært å gi et bedre grunnlag for å kunne uttale seg om forretningskvinnene og deres betydning for eget kjønn, lokalhistorie og næringslivshistorie

Å forske på historie handler mye om å peke på kontinuitet eller endring over tid. For å få fram disse begrepene, har jeg stilt tre spørsmålene som står sentralt for oppgaven:

1. Hvem var de kvinnelige entreprenørene og næringsdrivende i Kristiansand, i perioden 1850-1910?
2. Hvilke utviklingstrekk kan spores blant de kvinnelige entreprenørene og næringsdrivende i perioden 1850-1910, basert på sivil, sosial status og næringsbevillingsstruktur?
3. Hvilken betydning fikk de kvinnelige entreprenørene og næringsdrivende for det etablerte kjønnsrollemønsteret?

³⁴¹ Larsen, E. (2014): 286-289 og Hagemann, G. (2005): 214-217

Hovedsaken her i dette siste kapitlet er å drøfte og summere opp i hvilken grad kvinnelig entreprenørskap og næringsdrift førte til endrede kjønnsroller, og i hvilken grad disse kvinnene bidro til å føre videre etablerte kjønnsforestillinger.

6.2 Borgerbrev og kvinner i Kristiansand 1850-1908

Litt i underkant av 290 kvinner i Kristiansand fikk i perioden 1850-1908 tildelt borgerbrev med hovedsakelig rett til å drive handel. Over halvparten av bevilningene skjer i andre periode, etter en lovendring i 1894 som likestilte enker, ugifte og gifte kvinners rett til næringsbevilging innenfor handel og håndverk. De fleste kvinnene som mottok borgerbrev, kom fra det mellomste samfunnslaget. Det var eksempler på kvinner fra det nederste samfunnsjiktet som hadde borgerbrev, men de forsvant tidlig i perioden. I materialet som ligger til grunn for oppgaven, var det i begynnelsen av perioden enkene som hadde borgerbrev - og da hovedsakelig på handel. De fleste går inn i næringslivet som entreprenører og følger ikke yrket til sine avdøde ektemenn. Dette kan skyldes at mange av yrkene var tilknyttet havet og var ikke tilgjengelig for kvinner.

I 1854 kommer en ny arvelov og man får et gjennombrudd for ugifte kvinner som søker borgerbrev.³⁴² Tendensen i materialet er at de ugifte kvinnene fra da av, overtar som den dominerende gruppen av kvinner med handelsbevilging. De fleste kvinnene kommer fra det mellomste og nederste samfunnslaget. Dette endrer seg rundt 1870 da «frøknene» inntar handelsstanden. De representerer det øverste samfunnslaget og blir den dominerende gruppen av ugifte kvinner med borgerbrev i Kristiansand. De ugifte kvinnene kan regnes som entreprenører.

Inntog av ugifte kvinner som mottok borgerbrev, sammenfalt med en tid hvor man får et gradvis liberaliserende lovverk, en befolkningsvekst med et voksende kvinneoverskudd, samt et økende forbrukersamfunn. Handelsnæringen utviklet seg i to retninger, grossist -og detaljhandel. Innenfor detaljhandel får man en spesialisering av varetilbud. At de ugifte kvinnene fra det øvre samfunnslag blir den dominerende gruppen med borgerbrev, fram til 1894 når gifte kvinner gis samme rett, viste at disse kvinnene var viktige bidragsytere i et samfunn som endret seg mot en forbruks -og markedsøkonomi. De representerte et lag av befolkningen som hadde større kjøpekraft enn den lavere del av befolkningen. Slik kunne de gå inn og delta

³⁴² Blom, I., Tranberg, A. & Nordisk, m. (1985): 151

i denne samfunnsendringen, gjennom forretningsdrift som appellerte til forbrukeren. Ofte var de kvinner som henvendte seg til andre kvinner innenfor det samme samfunnssjiktet.

En annen hovedtendens i materialet er gjennombruddet for gifte kvinner som entreprenører og selvstendig næringsdrivende. Det ble utløst av den nye håndverksloven av 1894.³⁴³ De gifte kvinnene dro i gang en vekst som tilsvarte en tredobling av borgerbrev bevilget til kvinner. De gifte kvinnene forble den dominerende gruppen av kvinner med borgerbrev helt fram til 1908, da en lovendring fjernet behovet for borgerbrev.³⁴⁴ I motsetning til vanlig oppfatning, økte borgerbrevene utdelt til kvinner på slutten av 1800-tallet og helt fram til 1908. At gifte kvinner går ut av den private sfæren og etablerer egne virksomheter, går til kjernen av kjønnsrolleforståelsen, hvor menn ble ilagt forsørgerrollen. Ericsson har pekt på at gifte kvinners motiv for å drive næring var mindre synlig enn ugifte kvinners motiv. Han understreket at gifte kvinners livsløp bar preg av større endringer med tanke på når barna flyttet ut av hjemmet, noe som kan ha vært en medvirkende faktor.³⁴⁵ Kildematerialet for denne oppgaven viste antydninger til et annet motiv. De gifte kvinnene økte sin deltakelse i næringslivet når byen var preget av økonomiske krisetider og mange menn mistet arbeid og inntekt. De gifte kvinnene utfordret ikke mannens forsørgerrolle, men bidro i utgangspunktet med en støttefunksjonsrolle, hvor de hjalp til med å forsørge familien. Gjennom denne støttefunksjonen, opprettholdt de en viss kontinuitet i kjønnsrollemønsteret samtidig som de slår sprekker i noen etablerte patriarkalske normer, og åpner opp sitt eget handlingsrom i større grad enn tidligere.

Tendensen i materialet viste at de fleste kvinnene som mottok borgbrev foretok ingen klassereise, men kunne som entreprenører og næringsdrivende forbli i det samfunnssjiktet de kom fra. Enkene som representerte den største gruppen i begynnelsen av perioden, ble forbigått av ugifte og så gifte kvinner, når lovverket åpnet opp for muligheten til det.

I en tid hvor Kristiansand og den øvrige landsdelen var rammet av stagnasjon og økonomiske kriser, var det fra 1890 årene en drastisk økning av kvinner til byens næringsliv.³⁴⁶ Dette var en tendens både i borgerbrevene og firmaregistreringene.

³⁴³ Blom, I., Tranberg, A. & Nordisk, m. (1985): 146-147

³⁴⁴ Larsen, E. (2012): 134-137

³⁴⁵ Ericsson, T (2001): 225, 237-238

³⁴⁶ Nerbøvik, J. (1999): 78

6.3 Firmaregistreringer og kvinner i Kristiansand 1874-1910

Fra 1874-1910 registreres det totalt 1219 firmaer i Kristiansand. Dette inkluderte klasse A, B og C firmaer. Blant disse stod kvinner for over 21% av alle firmaregistreringene. Ved inndeling av firmaklasser, stod kvinnene for over 30% av all klasse A firma for perioden. Flere år var antall kvinner som registrerte firma i klasse A, høyere enn menn som registrerte firma i klasse A.

Av de 118 firmaene som ble registrert mellom 1874-1890 i første periode, stod kvinnene for 21 av registreringene. Med fimaloven i 1874 får man en utvikling hvor enker fra det øverste samfunnslaget går inn og registrerer seg i sine avdøde ektemenns firma. Dette var ikke en tendens som kan ses i borgerbrevene. Der kom de fleste enkene fra det mellomste samfunnslaget og startet noe eget.

Mange av firmaene enkene gikk inn i var overraskende store og betydningsfulle i byens næringsliv. Enkene som registrerte seg under fimaloven, befestet sin myndighet gjennom sine deltakelser i bedriftene.

Noen få ugifte kvinner registrerte eget firma den første perioden. De utgjorde under halvparten av firmaregistreringene. Det store gjennombruddet i materialet kom med den nye handelsloven i 1890. I 1891 registrerte 51 kvinner og 186 menn, eget firma i klasse A. Registreringen i handelsregistret viste en sterk økning av kvinner som registrerte seg som myndighets person og innehaver av firma i klasse A, fra 1891.

Årene 1895, 1896, 1900, 1904 og 1909 registrerte de flere firma i klasse A, enn menn i byen. Året 1896 viste den største kjønnsforskjellen i registrerte. Da registrerte 16 kvinner eget firma i klasse A, mens kun to menn registrerte firma det året. Kvinnene går hovedsakelig under betegnelsen entreprenører.

Ved sammenligning mellom kvinner som registrerte firma og kvinner som mottok borgerbrev, viste materialet at rundt 64% av firmakvinnene også hadde borgerbrev.

6.4 Forretningskvinner i Kristiansand og deres foreningskoblinger

Det var lite materiale å finne om de kvinnelige entreprenørene og næringsdrivende, utover registreringene av borgerbrev og firmaregistreringer. Ved en gjennomgang av de kvinnene som registrert eget firma etter fimaloven kom i 1874, viste materialet 19 kvinner som kunne knyttes opp mot 24 foreninger/ aktiviteter.

Kvinnene drev hovedsakelig foreningsaktiviteter under kategorien «for å hjelpe andre». 1/3 av deres engasjement var innenfor humanitært arbeid. De var tilknyttet foreningsarbeid

innenfor barnehjem, alderdomshjem og fattigdom. 1/3 av kvinnenes foreningsaktivitet var i forbindelse med religiøst arbeid. Haugianerbevegelsen var en av de religiøse koblingene som flere av kvinnene kunne knyttes opp mot. Noen av kvinnene arbeidet også med alkoholproblematikken innenfor foreninger med totalavhold og nøkternhet.

Når det gjaldt politisk foreningsaktivitet, var det kun tre kvinner som knyttes til foreninger med politisk formål. Tallene var overraskende lave. De kunne allikevel, som nevnt i oppgavens virkningskapittel, fra 1901 skaffe seg begrenset politisk medbestemmelse gjennom en registrerte inntekt på over 400 kr i året.³⁴⁷

Materialet viste at firmakvinnenes foreningsaktiviteter støttet opp om det skarpe kjønnskille som borgerskapet hadde basert sitt kvinnesyn på. Kvinnene videreførte gjennom sitt foreningsengasjement, kjønnsoppfatningen av kvinner som høyt moralske aktverdige og innehavere av omsorgsrollen.³⁴⁸

6.5 Aksjeselskap og kjønnsgapet.

Havet har tradisjonelt blitt sett på som mannens domene. Det var mennene som dro ut og tjente til livets opphold på havet, mens kvinnene ble igjen hjemme og tok ansvar for alt arbeid innenfor og utenfor hjemmet.³⁴⁹ Gammel overtro markerte kjønnskille med å understreke at en kvinne om bord, ville bringe ulykke på havet. Det var ut ifra borgerbrevmaterialet, ikke påvist noen kvinner som mottok skipperborgerbrev. De fleste fikk borgerbrev med handelsrettighet.

Under veksten av handelsflåten på 1800-tallet i Norge, var partrederi en populær finansieringsform. Når sjøfartskrisen kom til Sørlandet, kan den nye sjøfartsloven i 1893 ha framskyndet overgangen fra partrederier som finansieringsform, til selskaper med begrenset ansvar – aksjeselskaper.³⁵⁰

Aksjeselskapsformen på slutten av 1800-tallet minimerte den personlige gjeldsforpliktelsen til investorene. Materialet viste at det var hovedsakelig menn som ble aksjemedeiere. Blant de 322 registrerte aksjefirmaene i klasse B fra 1891-1910, var det registeret kun tre kvinner. Blant de 48 registrerte firmaene i klasse C fra 1891-1910, viste registeret at kun en kvinne stod registrert.

³⁴⁷ Danielsen H, Larsen, E. og Ovesen, I. W. (2015): 99, *Stemmerett for alle 1880-1913*, av Larsen, E. side 99

³⁴⁸ Jordansson, B. (1998): 45-48

³⁴⁹ Dørum, K. (2014): 34-38

³⁵⁰ Johnsen, B. E. og Sætra, G. (2016): 160-161

Mange av aksjeselskapene drev med forretninger relatert til havet, som skipsbyggeri, rederi, frakt, transport og fiskeri. Den underliggende tanken om at havet var et mannsdomene, kan sies å ha fortsatt inn i den nye selskapsstrukturen. Registeret viste ingen kvinner som var registrert i hav-relaterte forretninger. Ringvirkningen av denne gamle, tradisjonelle kjønnsrolleforståelsen, kan ha ubevist fulgt med inn i den nye finansieringsformen. Materialet viste at nesten ingen kvinner deltok i forretninger med en aksjeselskapsstruktur.

Kjønnsforståelsen mellom kjønnene som har tradisjoner langt tilbake i tid, samt en begrensning i lovverket som blant annet ikke tillot kvinner å drive med eksport - og en forretningsform som krevde betydelig kapital, kan være medvirkende årsaker til det store fraværet av kvinner i aksjeselskapene.³⁵¹

6.6 Konklusjon

Gjennom kartleggingen av de kvinnelige entreprenørene og selvstendig næringsdrivende i Kristiansand, kan oppgaven vise til konkrete endringer i utviklingen av kvinners deltakelse i byens næringsliv. Kildematerialet viste tydelig en økende deltakelse av kvinner innenfor handelsnæringen, gjennom perioden. Materialet viste også at det store gjennombruddet for forretningskvinnenes deltakelse i Kristiansand, inntraff på begynnelsen av 1890-tallet. Andre endringer som kom tydelig fram, var hvilken gruppe kvinner som dominerte innenfor handelsnæringen, basert på markører som sivil og sosial status. Men hvilke påvirkning hadde disse konkrete endringene på det etablerte kjønnsrollemønsteret og kjønnsrolleforståelsen? I hvilken grad bidro de kvinnelige entreprenørene og selvstendig næringsdrivende i Kristiansand til en utvikling som endret kjønnsroller, og i hvilken utstrekning førte de videre etablerte forestillinger om kjønnsdelte samfunnsfærer?

Lovverket kan ses på som en viktig katalysator for visse samfunnsendringene, men lovverket kan ikke alene stå som en forklaring på de endringene som vises i kildematerialet. Faktorer som befolkningsvekst, kvinneoverskudd, en utvikling av forbruker -og markedsøkonomi, lokale forhold som knytter generelle økonomiske nedgangstider til oppgangstider for kvinner i handelsnæringen, og en religiøs forankring, som i langt større grad enn en politisk forankring, ser ut til å knytte kvinner og næringsliv sammen, kan alle ses på som medvirkende faktorer til endringer.

Når nye selskapsstrukturer kommer på 1890-tallet og aksjeselskapene registreres i Handelsregistret, ble noen underliggende mentaliteter videreført. Havet hadde tradisjonelt

³⁵¹ Mordt, G. (1993): 137

tilhørt mannens domene. Det var mannens arbeidsplass og kvinner var i stor grad uønsket. Kjønnsgapet mellom kvinner og menn som registrerte aksjeselskap, viste at hav-relatert aktivitet fortsatt var forbeholdt menn, selv om det ikke lenger var snakk om fysisk tilstedeværelse på havet, men investering i hav-relatert virksomhet. Kvinner går inn i en annen firmastruktur, klasse A, som drar nytte av en utvikling hvor forbruker -og markedsøkonomien spilte inn. Men deres deltakelse, som flere år overstiger menns deltakelse i firma klasse A, har allikevel sine begrensninger. Begreper som ekspansjon og vekst, var i større grad tilknyttet menn. Menn kunne drive engros, eksport og investere i større virksomheter, med større økonomisk vinning. Kvinnene som drev i mindre format, ble ikke med på denne utviklingen, men i vanskelige økonomiske tider kunne de være mer fleksible nettopp på grunn av størrelsen på deres virksomhet. De var ikke avhengig av bankkreditt i samme grad som for eksempel grossister, som drev i stort format.

Larsen påpekte at forretningskvinner i Kristiania kunne dra nytte av egne erfaringer i møte med forbrukeren. Som kvinnelig forretningsdrivende som henvendte seg til kvinnelige forbruker, får de et konkurransefortrinn innenfor visse næringer.³⁵² Dette sammenfaller med kvinnene i Kristiansand. Der det var mulig å oppdrive hva slags handel de skulle drive med, viste kildematerialet, som omtales i kapittel tre, at de startet forretninger som appellerte til forbrukermarkedet, slik som blant annet moteforretning, skoforretning, broderiforretning og blomsterforretning. Men som kvinne var deres forretningsvirksomhet forhindret fra å drive eksport. Det var i hjemmemarkedet kvinnene skulle drive handel.³⁵³ Slik opprettholdes den kjønnsdelte samfunnsfæren og tanken om kvinnens plass i hjemmet, forplanter seg over på et nasjonalt plan – til det norske hjemmemarkedet.

Vi må kunne tenke oss at disse kvinnene som etablerte virksomheter må ha hatt selvbevissthet, ferdigheter, kunnskap og erfaring til å gripe de nye mulighetene. De må dessuten ha hatt støtte og aksept fra ektemenn, familie og nærmiljø når de gikk i gang med å drive egen forretning. Materialet indikerer at det var aksept hos lokale myndigheter for at kvinner kunne drive handelsvirksomhet, men håndverksnæringen helst skulle forbeholdes menn.

At kvinner valgte å etablere virksomheter eller overta etablerte virksomheter, kan peke på en allmenn, langsom endring i synet på kvinnerollen, samtidig som det viser til ny selvbevissthet - og ny selvforståelse hos kvinner. De utfordrer ikke direkte mansrollen, men

³⁵² Larsen, E. (2012): 127-144

³⁵³ Blom, I., Tranberg, A. & Nordisk, m. (1985): 147

trer inn i mannens domene og svekker de mannlige normene.³⁵⁴ Slik forandrer og styrker de forståelsen av egen kjønnsrolle. Gjennom sin forretningsvirksomhet utvider kvinnene sin rolle både innenfor handelsstanden i den offentlige sfæren, samt tidlig medbestemmelsesrett innenfor den politiske sfæren og et utvidet syn på sin rolle i familien som forsørger eller medforsørger, utenfor den private sfæren. Kildematerialet fant at flere av kvinnene engasjerte seg i foreningsarbeid med humanitære og religiøse formål. De bevarer ideen om kvinner som omsorgspersoner samtidig som de innlemmer profitt tanken inn i sin handelsvirksomhet, når handelsbegrepet defineres på nytt med fimaloven i 1874.³⁵⁵ Firmakvinnene utvider handelsnæringen til å være mer enn en mulighet for forsørgelse eller selvrealisering. De setter ingen motsetning mellom tanken om å drive handel for profitt – og egen kjønnsrolleforståelse. Disse endringene skjer over tid, og kildematerialet peker lite mot en konfrontasjonslinje mellom kjønnene. Det betyr ikke at det ikke fantes, men jeg har ikke kunne avdekket noe av betydning i dette kildematerialet.

Så kan man si at de kvinnelige entreprenørene og selvstendig næringsdrivende var pådrivere for en kjønnsrolleforståelse i endring? Svare er både ja og nei. Nei, fordi de på mange måter opprettholder en kjønnsdelt sfære som kommer spesielt til uttrykk i firmaregistreringen. Aksjeselskapsstrukturen forblir et mannsdomene. Kildematerialet viste at når loven åpnet en næringsmulighet for kvinner, så var det mange kvinner som benyttet seg av den muligheten. Men kvinnene går ikke inn i firmastrukturen, klasse B, som aksjeselskapene representerte og hvor mulighet for vekst og økonomisk vinning var høy. Kvinnene utvider sitt handlingsrom ved å gå inn i firma for enkeltpersoner, ansvarlige selskap og kommandittselskap – klasse A. Det er derfor kanskje mer passende å si at de kvinnelige entreprenørene og selvstendig næringsdrivende stod for en kjønnsrolleforståelse i utvikling. De utvidet sin rolleforståelse og sitt handlingsrom, gjennom å bli selvstendige, økonomiske aktører i det offentlige rom. Gjennom denne utviklingen, skapte de en viss endring i kjønnsrolleforståelsen både hos kvinner og menn.

Jeg har gjennom denne oppgaven, søkt å bidra til ny kunnskap om de kvinnelige entreprenørene og næringsdrivende i Kristiansand. Ny kunnskap kan tvinge fram nye spørsmål. Oppgaven har hovedsakelig satt søkelys på hvem disse kvinnene var gjennom deres sivile og sosiale status - og hvilken betydning deres forretningsvirksomhet hadde for kvinnene og den

³⁵⁴ Hirdmann, Y. (1998): Genussystemet - reflexioner kring kvinnors sosiala underordning, *Kvinnovetenskaplig Tidsskrift* nr. 3

³⁵⁵ Platou, O. (1875): 1-4

etablerte kjønnsforståelsen. Nå som kvinnene i større grad har blitt synliggjort gjennom oppgavens empiri, er det interessant å flytte perspektivet ved å stille spørsmålet:

Hvilken betydning hadde disse kvinnene for byens næringsliv? Her gjenstår etter min mening, mye upløyd mark som kan være verdt å undersøke nærmere, for å fylle inn kunnskapshull knyttet opp mot Kristiansands byhistorie og den generelle kjønns -og næringslivshistorien.

Kilder og litteratur

Utrykte kilder:

Diskusjonsforeningen (1896), Dep. Nr. 625, privatarkiv, Statsarkivet, Kristiansand Digitalarkivet, Folketellingen 1865 for Kristiansand by, 1001, Kristiansand kjøpstad Digitalarkivet, Folketellingen 1875 for Kristiansand by 1001, Kristiansand kjøpstad Digitalarkivet, Folketellingen 1885 for Kristiansand by 1001, Kristiansand kjøpstad Digitalarkivet, Folketellingen 1891 for Kristiansand by 1001, Kristiansand kjøpstad Digitalarkivet, Folketellingen 1900 for Kristiansand by 1001, Kristiansand kjøpstad Digitalarkivet, Folketellingen 1910 for Kristiansand by 1001, Kristiansand kjøpstad Kristiansand byrett, Serie: K-Firmaregister, Handelsregister, Firmaregisterbilag klasse A, Kd-L0001, (1874-1891), Statsarkivet Kristiansand Kristiansand byrett, Serie: K-Firmaregister, Handelsregister, Firmaregisterbilag klasse A, Kd-L0002, (1891-1898), Statsarkivet Kristiansand Kristiansand byrett, Serie: K-Firmaregister, Handelsregister, Firmaregisterbilag klasse A, Kd-L0003, (1898-1916), Statsarkivet Kristiansand Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret. Klasse A, bind I (1891-1894), Statsarkivet Kristiansand Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret. Klasse A, bind II (1841-1904), Statsarkivet Kristiansand Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret. Klasse A, bind III (1904-1916), Statsarkivet Kristiansand Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret. Klasse B, bind I (1891-1901), Statsarkivet Kristiansand Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret. Klasse B, bind II (1901-1907), Statsarkivet Kristiansand Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret. Klasse B, bind III (1907-1910), Statsarkivet Kristiansand Kristiansand byskriverembete, Handelsregisteret. Klasse C, (1891-1901), Statsarkivet Kristiansand Kristiansand by, Magistraten, Serie GC-Borgerbrev 0008, (1848-1876), Statsarkivet Kristiansand

Kristiansand by, Magistraten, Serie GC-Borgerbrev 0009, (1877-1902), Statsarkivet
Kristiansand

Kristiansand by, Magistraten, Rådstueprotokoll nr. 11, (1839-1862), Fa 11 Statsarkivet
Kristiansand

Kristiansand by, Magistraten, Rådstueprotokoll nr. 12, (1862-1891), Fa 12, Statsarkivet
Kristiansand

Kristiansand by, Magistraten, Rådstueprotokoll nr. 13, (1891-1900), Fa 13, Statsarkivet
Kristiansand

Kristiansand by, Magistraten, Rådstueprotokoll nr. 14, (1901-1913), Fa 14, Statsarkivet
Kristiansand

Stiftsamtmannen i Kristiansand. Femårsberetning om amtets økonomiske stilling, (1841-1860),
forarbeider, Lister og Mandal amt, boks 1858, Statsarkivet, Kristiansand, IF/004/06/6

Stiftsamtmannen i Kristiansand. Femårsberetning om amtets økonomiske stilling, (1861-1865),
forarbeider, Lister og Mandal amt, boks 1859, Statsarkivet, Kristiansand, IF/004/06/6

Stiftsamtmannen i Kristiansand. Femårsberetning om amtets økonomiske stilling, (1866-1870),
forarbeider, Lister og Mandal amt, boks 1859, Statsarkivet, Kristiansand, IF/004/06/6

Stiftsamtmannen i Kristiansand. Femårsberetning om amtets økonomiske stilling, (1886-1895),
forarbeider, Lister og Mandal amt, boks 1860, Statsarkivet, Kristiansand, IF/004/06/6

Trykte kilder:

Aftenposten. (1869. 15 desember). Handel og haandverksdrift. side 1

Aftenposten (1925. 5 september). Otilie Johnsen, Forretningsjubilæum.

Agder avisen (1881, 9. desember). Pauline Johnsen, Annonse Bedehuset trekningsliste.

Agderposten (1889, 30. november). Anne Ugland, Annonse Bedehuset trekningsliste.

Agderposten (1894, 28. juli). Annonse Hedningmisjonens basartrekning hjemme hos Hanna
Torjussen

Agderposten (1902, 13. oktober). Anne Ugland, Annonse Ynglingforeningen trekningsliste.

Agderposten (1903, 25.februar). Hanna Torjussen, Annonse Frikirkens trekningsliste.

Christiansands Tidende (1884, 28. september). Inga Askildsen, Annonse komite medlem for
Ynglingsforeningens Basar.

Christianssands Tidende (1891, 12. august). Marie Fuglestvedt, gjesteliste «Sommerhjem i
Sæters dalen»

Christianssands Tidende (1892, 25. august). Alvilde Preus, annonse for sin musikk undervisning 1. september.

Christianssands Tidende (1896, 15. oktober). Margrethe Wild, Annonse komite medlem i «Haandværkernes Aldershjem»

Christianssands Tidende (1896, 15. oktober). Sallo Frost, komite medlem «Haandværkernes Aldershjem»

Christianssands Tidende (1896, 3. november). Inger Sofie Ringøen, Annonse «Totalavholdsforeningen».

Christianssands Tidende (1898, 10. november). Margreth Wild, Annonsering om arbeid med «Børnehjemmet i Kvenangen»

Christianssands Tidende (1898, 12 oktober). Sallo Frost, basar for «Haandværkernes Aldershjem», side 4

Christianssands Tidende (1898, 21 desember) annonse for hjemmesydde forklær, skjorter og undertøy.

Christianssands Tidende (1899, 15. september). Augusta Natvig, Annonse «Diakonisseforeningens bazar».

Christianssands Tidende (1899, 23. september). Gerta Olsen, Annonse «Kristiansands Skytterlag» Soire' avholdes.

Christianssands Tidende (1932, 27. september) Handelens Hus innviet i går. Ved stilfull middag i de nye lokaler. Foreningen utnevner fem nye øresmedlemmer. s.1 og 4 Nr.225 50.årgang

Fædrelandsvennen, (1879, 22. oktober). side 4. Sophie Hansen, Annonse for salg av hatter og motepynt.

Fædrelandsvennen (1880, 16.februar). Hansine Heimbeck, Omtales i arbeid med «Børnhjemmet».

Fædrelandsvennen (1882, 9. oktober). Hansine Heimbeck, i komiteen med arbeid for «Børnhjemmet».

Fædrelandsvennen (1884, 18. februar). Margrethe Mosby, «Waisenhusets Basar» institusjon for foreldreløse barn.

Fædrelandsvennen (1896, 12. august). Marie Fuglestvedt, Gjesteliste nr. to «Sommerhjem i Sæters dalen».

Fædrelandsvennen (1896, 5. desember). Margrethe Wild, Annonse trekningsliste for «Barnehjemmets» utsalg.

Fædrelandsvennen (1897, 12. februar). Caroline Marie Steen, Dødsannonse «Søster».

Fædrelandsvennen (1897, 23. oktober). Kathrine Bjorvand, Annonse «Nøgterhedskafeen».

Fædrelandsvennen (1898, 12. november). Edvarda Jonassen, Annonse «Lunds kvindeforenings basar».

Fædrelandsvennen (1899, 5. desember). Tonette Mosby, Annonse «Totalavholdsforeningens basar».

Fædrelandsvennen, (1900, 10. desember). Ekteskapsannonse, side 4

Fædrelandsvennen, (1903, 28. september). Elisabeth Blumer, Annonse for The og Cigar.

Fædrelandsvennen, (1903, 11. desember). Margrethe Mosby, Annonse medlem av «Fattigstyret».

Fædrelandsvennen, (1906, 21 juni) Annonse sommerhatter, B. Jerve Simonsen.

Fædrelandsvennen, (1909, 28. September) Ida Henriksen, Kristiansands folkebibliotek. Side 1-2.

Fædrelandsvennen (1913, 29. november). Alvilde Nielsen, Annonsering av Venstres valgliste, kandidat nr. ni og nr. ti.

Fædrelandsvennen (1914, 16. februar). Magda Berge, Annonse trekningsliste «Det lappiske barnehjem».

Fædrelandsvennen (1914, 19. oktober). Inger Marie Omdal, Annonse «Santal og Jødemisjonen».

Fædrelandsvennen, (1927, 30 mars). Dødsannonse

Fædrelandsvennen, (1939, 28.oktober). Caroline Marie Steen, Artikkel om Stiftsavisen.

Fædrelandsvennen, (1939, 2. november). Artikkelforfatters rettelse, Caroline Marie Steen, redaktør Aksel Steens søster.

Morgenbladet, (1927, 25. april). Elisabeth Blumer, Jubilanten – 80 aar.

Trondhjems Adresseavisen, (1894, 03. desember) leser besvarelse til spørsmålet: «Hvad menes med en kvindelig kvinde?»

Nettressurser:

Nasjonalbibliotekets digitalarkiv

www.nb.no

Litteratur:

- Aston, J. and P. Di Martino (2017). "Risk, success, and failure: female entrepreneurship in late Victorian and Edwardian England." *Economic History Review* 70(3): 837-858.
- Beichmann, F. V. N. (1890). Lov om handelsregistre, firma og prokura af 17de mai 1890. Kristiania, Fabritius.
- Blom, I. (1981). Kvinnen, et likeverdig menneske? Oslo, Aschehoug.
- Blom, I., et al. (1985). Nordisk lovoversikt : viktige lover for kvinner ca. 1810-1980. Oslo, Nordisk ministerråd.
- Blom, Ida: «Å hjelpe andre – og seg selv», i Ida Blom (red.): Cappelens Kvinnehistorie. Bind 2: renessanse, reformasjon, revolusjon. Fra ca. 1500-til i dag. Cappelen 1992.
- Blom, I., et al. (1995). Fra det moderne til det postmoderne subjekt. En historikers refleksjoner. *Nytt Norsk tidsskrift*. Nr.2 s.137-144
- Bull, Ida: «Foreningsdannelse i norske byer. Borgerlig offentlighet, kjønn og politisk kultur», i *Heimen* Nr. 4 2007 (311-324)
- Bull, I. (2016). Handelskapitalismen og dens steder. *Heimen*, 53(03-04), 245-258. <https://doi.org/10.18261/issn.1894-3195-2016-03-04-02>
- Davidoff, L & Hall, C 1987: «Family Fortunes. Men and Women of the English Middle Class 1780-1850, London
- Danielsen, H., Larsen, og E., Owesen I.W. (2015). Norsk likestillingshistorie. Næringsfrihet som likestilling. Bergen, Fagbokforl.
- Dørum, K. (2014). Politikk, profesjon og vekkelse : kvinner i Norge på 1800- og 1900-tallet. Bergen, Fagbokforl.
- Dørum, K. (2016). «Kvinnerollen i Norge 1814-1920 - kontinuitet og endring». *Heimen*, (03-04), 261-275.
- Dørum, K. (2016). Frå undersått til medborgar : styreform og politisk kultur i Noreg 1660 til 1884. Oslo, Samlaget.
- Ericsson, T. (2001). Women, family, and small business in late nineteenth century Sweden. *The History of the Family*, 6(2), 225-239. [https://doi.org/10.1016/S1081-602X\(01\)00068-9](https://doi.org/10.1016/S1081-602X(01)00068-9)
- Fuglum, Per: «Norge i Støpeskjeen 1884-1920», bind 12, i Knyt Mykland (red.): Norges historie. Cappelen 1978
- Heggtveit, H. G. (1905). Den norske Kirke i det nittende Aarhundrede : et Bidrag til dens Historie : B. 1 : Haugianismens Tid : første Halvdel, 1796-1820. Christiania, Cammermeyer.

- Hagemann, Gro. «De stummes leir? 1800-1900». I Blom, Ida & Sogner, Sølvi (red.), Hagemann, Gro, Melby, Kari, Sandvik, Hilde & Øye, Ingvild, Med kjønnsperspektiv på norsk historie : fra vikingtid til 2000-årsskiftet. Halv mannlønn (side 193-212) Oslo, Cappelen akademisk forl. 2005
- Halvorsen, H. S., et al. (1973). Kristiansands handelsstands forening 125 år : jubileumsskrift for perioden 1948-1973. Kristiansand, foreningen.
- Hirdman, Yvonne. (1988). Genussystemet – reflexioner kring kvinnors sociala underordning. Kvinnovetenskaplig Tidsskrift nr. 3
- Jensen, Marthe Lunde (2015). Fra veldedighet til kvinnesak, En studie av veldedighetsforeningers betydning for kvinnesaksbevegelsen i Trondheim på 1800-tallet. (Masteroppgave). NTNU, Trondheim.
- Johnsen, B. E. and Sætra, G. (2016). Sørlandsk skipsfart 1600-1920. Kristiansand, Portal.
- Jordansson, Birgitta: Den goda människan från Göteborg. Genus og fattigvårdspolitik i det borgerliga samhällets framvaxt. Eslöv 1998
- Kay, A. C. (2009). The foundations of female entrepreneurship : enterprise, home, and household in London, c. 1800-1870. New York, Routledge.
- Kjeldstadli, K. (1999). Fortida er ikke hva den en gang var : en innføring i historiefaget. Oslo, Universitetsforlaget.
- Lange, Even (1982). Teknologisk endring, økonomisk utvikling og Joseph Schumpeters teorier, i Sejersted, F. (red.), Vekst gjennom krise: studier i norsk teknologihistorie, Oslo: Universitetsforlaget. s. 292-312
- Larsen, Eirinn. (2010). Alison C. Kay: The Foundations of Female Entrepreneurship. Enterprise, Home and Household in London, c. 1800-1870, Historisk tidsskrift, (Nr. 01 volum 89) 119-125 Sjekk oppsett..
- Larsen, Eirinn. (2012). Selvgjorte kvinner: Kjønn, entreprenørskap og næringsliv rundt 1900. Heimen, (Nr.02 volum 49) 127-144
- Larsen, Eirinn (2014). Kjønn og næringslivshistorie. I E. Ekberg, M. Lönnborg & C. Myrvang (Red.), Næringsliv og historie (s. 268-297). Oslo: Pax Forlag.
- Larsen, E. (2014). Forretningskvinnene inntar næringslivet (1870-1900), i Dørum, K. (red.), Politikk, profesjon og vekkelse : kvinner i Norge på 1800- og 1900-tallet. Bergen, Fagbokforl.s.139-159
- Larsen, E. & Banik, V. K. (2016). Mixed feelings: Women, Jews, and business around 1900. Scandinavian Journal of History, 41(3), 350-368. <https://doi.org/10.1080/03468755.2016.1179826>

- Larsen, Rolf Inge: «Markens Liljer. Henriette Gislesen og kvinneidealet – hjemmets pryd eller aktiv samfunnsborger?», i Historiske Tidsskrift 4/2014 (521-538)
- Leewy, K. and H. Christianssands sparebank (1980). Kristiansands bebyggelse og befolkning i eldre tider : 6 : Gyldenløves gate, Kongens gate, de store ildebranne. Kristiansand, Christianssands sparebank, Historiefondet.
- Leewy, K. and H. Christianssands sparebank (1982). Kristiansands bebyggelse og befolkning i eldre tider : 9 : Rådhusgaten, Kristian IV gate. Kristiansand, Christianssands sparebank, Historiefondet.
- Leewy, K. and H. Christianssands sparebank (1983). Kristiansands bebyggelse og befolkning i eldre tider : 10 : Dronningens gate, Tordenskjolds gate. Kristiansand, Christianssands sparebank, Historiefondet.
- Lewis, Susan Ingalls (2009). *Unexceptional Woman. Female Proprietors in Mid-Nineteenth-Century Albany, New York, 1830-1885*. Columbus: Ohio State University
- Malterud, O., et al. (1948). *Kristiansand : en by i vekst og utvikling*. Kristiansand.
- Moksnes, A. (1984). *Likestilling eller særstilling? : Norsk kvinnesaksforening 1884-1913*. Oslo, Gyldendal.
- Mordt, G. (1993). *Kvinner og næringsrett : kvinneparagrafene i håndverksloven av 1839 og handelsloven av 1848 [i.e. 1842]*. Oslo, Universitetet i Oslo, IKS, Avdeling for historie, Tingbokprosjektet. 6.
- Myhre, J. E., et al. (1990). *Hovedstaden Christiania : fra 1814 til 1900*. Oslo, Cappelen.
- Myhre, Jan Eivind «The Middle Class of Norway 1840-1940», Ericsson, Fink og Myhre (red.): *The Scandinavian Middle Classes 1840-1940*. Oslo 2004.
- Myhre, J. E. (2015). *Norsk historie 1814-1905 : å bygge ein stat og skape ein nasjon*. Oslo, Samlaget
- Mykland, K. (1996). *Fra Søgaden til Strandgaten : 1807-1880*. Oslo, Universitetsforl.
- Mykland, L. (2005). *Håndbok for brukere av statsarkivene*. Oslo, Universitetsforl.
- Nerbøvik, J. and U. T. Dimola (1999). *Norsk historie 1860-1914 : eit bondesamfunn i oppbrot*. Oslo, Samlaget.
- Platou, O. (1875). *Lov om firmaregistre af 3die juni 1874*. Christiania, Abelfeldts forlag.
- Grünfeldt, B. (1980). *Dobbeltmoral og prostitusjon*, i Semmingsen, I. Monsen N. K., Tchudi-Madsen, S., Ustvedt, Y. (red.), *Norges kulturhistorie : 5 : Brytningsår - blomstringstid*. Oslo, Aschehoug.s.117-138
- Sandvik, H. (1992). "Umyndige" kvinner i handel og håndverk : kvinner i bynæringer i Christiania i siste halvdel av 1700-tallet. Oslo, Tingbokprosjektet. 1.

- Sejersted, F. and K. Mykland (1978). Den vanskelige frihet : 1814-1851. Oslo, Cappelen.
- Sejersted, F. (1982). Vekst gjennom krise: studier i norsk teknologihistorie, Oslo: Universitetsforlaget.
- Seland, Bjørg (2014). Tale eller tie i forsamlingen?. Dørum, K. red. (2014). Politikk, profesjon og vekkelse: kvinner i Norge på 1800- og 1900-tallet. Bergen, Fagbokforlaget. s.49-70
- Sparks, Edith (2006). Capital Intentions. Female Proprietors in San Francisco, 1885-1920, Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- Steen, Sverre. (1948). Kristiansands historie : [2] : I fredens århundre : 1814-1914. Oslo, Grøndahl.
- Steen, S (1948): «De frivillige sammenslutninger og det norske demokrati», i Historisk Tidsskrift, bind 34, Oslo
- Steen, S. (1973). Drømmen om frihet. Oslo, Cappelen.
- Tronstad, Roger (2013). Kvinners stemmerett i fokus. Diskusjonsforeningen stiftes i Kristiansand, i Haugen, Johnny (red.) Løver, B., et al. (2013). Kvinner på barrikadene : stemmerettsjubileet på Agder. Kristiansand, Agder historielag.s.99-107
- Try, Hans: «To kulturer, en stat. 1851-1884», Bind 11 i Mykland (red.): Norges historie. Cappelen 1979
- Try, Hans: Assosiasjonsånd og foreningsvekst i Norge. Forskningsoversyn og perspektiv. Øvre Ervik 1985

Figurer og Tabeller

Figur

Figur 1 Årsoversikt over de 47 enkene som ble registrert i Rådstueprotokollene og mottok borgerbrev for første periode (1850-1894).....	27
Figur 2 Årsoversikt over de 82 ugifte kvinnene som ble registrert i Rådstueprotokollene og mottok borgerbrev for første periode (1850-1894).	33
Figur 3 En sammenligning over registrerte borgerbrev til kvinner og firmaregistreringer klasse A kvinner/ menn, etter fimaloven tredje i kraft (1874-1889).....	47
Figur 4 Antall kvinner per. år som mottok borgerbrev i Kristiansand, fra 1890-1910.	57
Figur 5 Antall kvinner per år som mottok borgerbrev i Kristiansand fra 1894-1910, basert på sivil status.	58

Figur 6 Antall kvinner per år som mottok borgerbrev i Kristiansand fra 1865-1908, basert på sivil status. Diagrammet tydeliggjør overgangen når gifte kvinner får rett til å drive handel på lik linje med enker og ugifte kvinner. 58

Figur 7 Antall kvinner som fikk borgerbrev, antall kvinner som registrerte eget firma og antall menn som registrerte eget firma i Kristiansand – etter at firmaloven tredde i kraft..... 73

Tabell

Tabell 1 Oversikt over de 14 enkene som ble funnet i firmaregisteret. Alle enkene registrerte firma i klasse A, for perioden 1874-1890..... 45

Tabell 2 En sammenligning mellom antall kvinner og menn som registrert firma i klasse A, i perioden 1874-1910..... 62

Tabell 3 Antall kvinner i firmaregistreringene fordelt på de forskjellige bindene i klasse A, B og C, for perioden 1874-1910. 66

Tabell 4 Total oversikten over firmaregistreringer i Kristiansand 1875-1910, fordelt på firmaklasse og kjønn..... 69

Tabell 5 Forretningskvinner og forenings/aktivitetsforbindelser. 88